

**COURSE
GUIDE**

**HAU 216
STANDARD HAUSA & ITS FEATURES
(DAIDAITACCIYAR HAUSA DA SIFFOFINTA)**

**Course Team   Professor Hafizu Miko Yakasai (Course Writer)
                         Professor Salisu Ahmed Yakasai (Course
                         Editor)**

NATIONAL OPEN UNIVERSITY OF NIGERIA

© 2023 by NOUN Press
National Open University of Nigeria
Headquarters
University Village
Plot 91, Cadastral Zone
Nnamdi Azikiwe Expressway
Jabi, Abuja

Lagos Office
14/16 Ahmadu Bello Way
Victoria Island, Lagos

e-mail: centralinfo@nou.edu.ng
URL: www.nou.edu.ng

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, in any form or by any means, without permission in writing from the publisher.

Printed 2023

ISBN: 978-978-058-820-5

CONTENTS	PAGE
Gabatarwa (Introduction).....	iv
Manufar Kwas (Course Aim).....	iv
Yadda Za A Nazarci Kwas (Working through the Course).....	iv
Kashe-Kashen Darasi / Kwas (Study Units).....	v
Auna Fahimta (Assignment).....	vi
JINGA (Tutor Marked Assignment).....	vi
Jarrabawar Karshen Darasi(Final Examination and Grading).....	vi
Ga fuskar yadda darasin zai kasance.....	vi

GABATARWA (INTRODUCTION)

Wannan darasi na HAU 216, yana da muhimmanci wajen koyo da nazarin Hausa, musamman darasin ya shafi Daidaitacciyar Hausa da Siffofinta. Darasin ya kawo cikakken bayanin yadda siffofin Daidaitacciyar Hausa suke. Har ila yau, darasin ya taɓo batutuwan da suka danganci amfani da Daidaitacciyar Hausa. Darasin ya fito da siffofin Daidaitacciyar Hausa daki-daki.

An gabatar da darasin bisa tsari na rukuni-rukuni kuma kowane rukuni ya kunshe kashi-kashi na batutuwa daban-daban da suka danganci nahawun gargajiya da li'irabinsa. A cikin darasin an zo da cikakken bayani kan dukkan zubi da tsarin kwas din ta yadda dalibi zai nakalce shi ba tare da wata wahala ba. A farshen kowane kashi an zo da tambayoyin auna fahimta kan batutuwan da aka gabatar farkashin kowane kashi. Fasalin tambayoyin da dalibi zai gani domin nazari kafin zuwan jarrabawa a farshen karatu nuni suke yi kan abubuwan da aka koya wa dalibi a wannan kashi. Haka kuma an samar da dama da dalibi zai iya tuntuɓar malami domin farin haske a duk lokacin da wani abu ya shige duhu.

MANUFAR KWAS (COURSE AIM)

Domin kyautata karatu da koyarwa kowane kashi yana da tasa manufa bayan babbar manufar kwas din ta gaba daya da aka zo da ita a farkon darasi. Ke nan abin da dalibi zai yi domin saukafa karatunsa shi ne ya karanci kowace manufa da take haɗe da kowane kashi na darasi domin gane ciki da wajen darasin, ba tare da an samu matsala ba.

Idan dalibi ya kula da kyau zai ga cewa manyan darussan da ke tattare da wannan kwas suna da yawa, sai dai za a iya tafaita su kamar haka:

- Ma'anar Rubutu da Tarihin Sanuwarsa
- Bunkasar Rubutun Ajami da na Boko
- Harshe da Al'umma
- Kare-Karen Harshen Hausa
- Daidaitacciyar Hausa da Siffofinta
- Daidaitacciyar Hausa da Kare-Karen Hausa

YADDA ZA A NAZARCI KWAS (WORKING THROUGH THE COURSE)

Domin ganin an fahimci wannan darasi da kyau an tsara darasin ta yadda dalibi zai iya jan ragamar karatunsa ba tare da ya fuskanci wata matsala ba. An dai rarraba kwas din zuwa rukuni-rukuni da suke kunshe da kashe-kashe masu dangantaka da juna, kuma kowane kashi an

gabatar da shi yadda dalibi zai ga dangantakarsa da dan'uwansa da ke biye. Saboda haka fahimtar darasin zai biyo karatun ta-natsu da dalibi zai yi wa darasin, ya kuma auna fahimtar dalibi ta yin amfani da tambayoyin da aka zo da su a karshen darasi. Da yake kuma akwai aikin jinga da malami zai dinga bayarwa bayan kowane kashi na kwas ko darasi, dalibi zai samu damar ganin fasalin yadda jarabawa za ta kasance in an gama darasin baki daya ba tare da ya dogara da malami ba a wannan lokaci. Ana fatan a kammala kwas din cikin mako 15, wato kowane kashi a cikin mako guda.

Daga karshe dalibi ya sani cewa idan yana nazarin kwas din, malaman da zai rika tuntuba ba koyaushe za su kasance tare ba, saboda haka sai dalibi ya yi jadawalin karatunsa ya dace da kowane kashi na karatu, ya kuma dinga ziyara da leka abubuwan da malami ya sanar da shi domin karin nazari da fadafa sani da kuma karin haske.

Me ya kamata dalibi ya mayar da hankali a kai a lokacin gabatar da wannan darasi? Dalibi ya tabbata ya fahimci abubuwa kamar haka:

1. Wannan darasi ko kwas yana da rukuni 3 da kashi 14.
2. A wannan kwas rukuni na 1 yana dauke da kashi 5, rukuni na 2 yana dauke da kashi 5, sai kuma rukuni na 3 yana dauke da kashi Gaba daya ana da kashi 14.
3. Kowane kashi yana da bangaren auna fahimta.
4. Kowane kashi na darasi yana da jingar da za a yi.
5. Kowane darasi ko kashi yana dauke da manazarta da wasu ayyukan don kara nazari.

KASHE-KASHEN DARASI / KWAS (STUDY UNITS)

A wannan kwas akwai rukuni 3 da kuma kashi 14, kowane kashi yana a matsayin mako guda ne na darasi, ke nan za a kammala shi cikin mako 15. Ana kuma fatan a amsa tambayoyin auna fahimta a karshen kowane kashi, daga karshe kuma a amsa tambayoyi na jinga don ganin ko darasin ya zaunu da kyau.

Domin kyautata karatun kwas din an hada da jerin littattafan da aka duba da wasu ayyukan da za a iya cewa suna da muhimmanci ga wannan kwasa din, za su kara haske fiye da kima. Neman wadannan littattafai da wasu irin sa a laburare zai inganta nazari da fahimtar kwas yadda ya kamata. Ke nan a shiga gonar dakin karatu a gida ko inda ake ajiye littattafai a kusa ko nesa zai inganta nazarin wannan kwas.

A kula da likau da ake sa wa a cikin kowane kashin darasi, za su taimaka wajen kara haske na nazarin kwas din baki daya, sai dai a tabbata likau din suna aiki yadda ya kamata, kada a bari sai lokacin da

ake bukatar su, a laluba a ga ko suna aiki ko ba su aiki, wato dai a gwada komai kafin karshen kwas din.

AUNA FAHIMTA (ASSIGNMENT)

Shi wannan kwas na tsarin da ba ruwanka da malaminka ne, ko na tafi-da-gidanka, shi ya sa ake jarraba fahimtar karatu ta hanyoyi UKU, hanya ta farko ita ce ta auna fahimta a karshen kowane kashin darasi, sannan a zo da jinga da za a ba wa dalibi a karshen kowane kashi, shi ma, sai daga karshe a yi jarrabawar karshen zangon karatu, wanda zai nuna an zo karshen darasin.

Auna fahimtar da ake yi a karshen kowane kashi za ta kasance karamar jarrabawa ce, za ta zo da maki 30 daga cikin 100. Ke nan, ana bukatar dalibi ya amsa tambayoyi uku inda za a zaɓi 2 su kasance su ke dauke da maki 30, maki 15 ga kowace tambaya. Sauran maki 70 za su zo ne a jarrabawar karshen kwas.

Jarrabawa dai kamar kullum za a gabatar da ita ne daga gida, ita ma ba a cikin aji ba, kuma za ta kasance ta Intanet ne, ke nan ilimin na'ura mai kwakwalwa abu ne mai muhimmanci ga dalibi.

JINGA (TUTOR MARKED ASSIGNMENT)

Jingar aji tamkar gwajin jarrabawa ne ga dalibi, saboda haka amsa jingar da ke karshen kowane kashin darasi zai ba wa dalibi damar fahimtar yadda jarrabawar karshe za ta kasance. Yana da kyau dalibi ya mayar da hankali domin amsa irin samfurin waɗannan tambayoyi, domin za su saukafa amsa tambayoyin jarrabawa a karshen darasin baki daya.

JARRABAWAR KARSHEN DARASI (FINAL EDAMINATION AND GRADING)

Ita dai jarabawa ita ce hanyar da ake gane ko dalibi ya gane darasi ko kuma ya samu nakasu a wani ɓangare, saboda haka tana dauke da kaso mafi tsoka na 70 cikin 100. Ba wani dabo a cikin wannan fasali domin ana dauko samfurin jarrabawar ne daga tambayoyin da aka dinga turawa na auna fahimta da kuma jinga. Ke nan mayar da hankali wajen amsa waɗannan tambayoyi a lokacin darasi zai rage zafin tambayoyin karshen darasi.

GA FUSKAR YADDA DARASIN ZAI KASANCE:

Rukuni Na 1

Kashi Na 1   Rubutu

Kashi Na 2	Tarihin Samuwar Rubutu
Kashi Na 3	Tarihin Samuwar Rubutun Hausa
Kashi Na 4	Bunƙasar Rubutun Ajami Cikin Hausa
Kashi Na 4	Bunƙasar Rubutun Boko

Rukuni Na 2

Kashi Na 1	Dangantakar Harshe da Al'umma
Kashi Na 2	Kare-Karen Harshen Hausa
Kashi Na 3	Daidaitacciyar Hausa
Kashi Na 4	Siffofin Daidaitacciyar Hausa I
Kashi Na 5	Siffofin Daidaitacciyar Hausa II

Rukuni Na 3

Kashi Na 1	Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa I
Kashi Na 2	Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa II
Kashi Na 3	Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa III
Kashi Na 4	Amfani da Daidaitacciyar Hausa

**MAIN
COURSE**

CONTENT	PAGE
Rukuni Na 1.....	1
Kashi Na 1 Rubutu.....	1
Kashi Na 2 Tarihin Samuwar Rubutu.....	6
Kashi Na 3 Tarihin Samuwar Rubutun Hausa	11
Kashi Na 4 Bunkasar Rubutun Ajami Cikin Hausa..	18
Kashi Na 5 Bunkasar Rubutun Boko.....	22
Rukuni Na 2.....	30
Kashi Na 1 Dangantakar Harshe da Al'umma.....	30
Kashi Na 2 Kare-Karen Harshen Hausa.....	35
Kashi Na 3 Daidaitacciyar Hausa	42
Kashi Na 4 Siffofin Daidaitacciyar Hausa I.....	48
Kashi Na 5 Siffofin Daidaitacciyar Hausa II	56
Rukuni Na 3.....	81
Kashi Na 1 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa I.....	81
Kashi Na 2 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa II.....	88
Kashi Na 3 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa III.....	93
Kashi Na 4 Amfani da Daidaitacciyar Hausa.....	102

RUKUNI NA 1

- Kashi Na 1 Rubutu
- Kashi Na 2 Tarihin Samuwar Rubutu
- Kashi Na 3 Tarihin Samuwar Rubutun Hausa
- Kashi Na 4 Bunkasar Rubutun Ajami Cikin Hausa
- Kashi Na 5 Bunkasar Rubutun Boko

KASHI NA 1 RUBUTU

Abubuwan da ke Ciki

- 1.1 Gabatarwa
- 1.2 Manufofin Darasi
- 1.3 Ma'anar Rubutu
  - 1.3.1 Muhimmancin Rubutu
- 1.4 Takaitawa
- 1.5 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 1.6 Amsoshin Auna Fahimta

1.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi bayanin ma'anar rubutu. Rubutu wani muhimmin abu ne da ake yin amfani da shi wajen isar da saƙo daga wani zuwa wani, ko daga wasu zuwa wasu. Rayuwar ɗan'adam gaba ɗaya an gina ta ne a kan isar da saƙo da kuma karɓar saƙo. Shi saƙo a tsari na halittar ɗan'adam yana zuwa a tsari na furuci. Wato, ɗan'adam yana furta magana don ya isar da wani saƙo. Wannan hanyar halittacciya ce, wato kowane ɗan'adam a kowace al'umma yana yin amfani da harshensa na uwa ya isar da saƙo ta hanyar furuci. Ɗan'adam ya ƙago hanyar rubutu, wadda ta ba shi damar rattaba tunaninsa, ko wani saƙo a kan takarda ko waninta don isar da shi wajen gina rayuwarsa da kyautata zamantakewa. Ya kamata ka sani cewa kowace al'umma ta duniya tana da hanyar rubutu da take bi wajen isar da saƙo da fahimtar juna. Saboda haka yana da matuƙar muhimmanci ka fara fahimtar abin da ake nufi da 'rubutu'. Wannan hanya ce da ta samar da adana tunanin ɗan'adam ba tare da ya bace ba na tsawon shekaru. Wannan yana nuna maka cewa sadarwa ta hanyar rubutu tana da dogon tarihi da ya kebanta da kowace al'umma.

1.2 Manufofin Bincike

A ƙarshen wannan kashi za ka fahimci:

Ma'anar rubutu.

Muhimmancin rubutu ga rayuwar al'umma.

1.3 Ma'anar Rubutu

Masana da dama sun yi ƙoƙarin bayyana ma'anar rubutu. A bayanin Pefret (1993:8) cewa ya yi "rubutu wata dabara ce ta yin wasu alamomi da za su wakilci magana.....". Shi kuwa Yahaya (1988:1) cewa ya yi "rubutu na nufin yin amfani da zayyana wasu alamomi a kan takarda, ko a kan wani abu mai bigire don sadar da magana." Don haka, za ka ga cewa rubutu na wakiltar tunanin ɗan'adam a zahiri. A duk lokacin da mutum ya yi rubutu to yana bayyana wani tunani ne zuwa zahiri ko da ba nasa ba ne. Irin wannan tunani na ɗan'adam ana gabatar da shi ta hanyar amfani da wasu alamomi, waɗannan alamomi su ake kira 'rubutu'. Wannan ma'anar ta yi maka nuni da cewa akwai alamomi masu tarin yawa da masu magana da harshe suke yin amfani da su don sadarwa. Wani lokaci alamomin sadarwa kan iya kasancewa iri ɗaya a tsakanin harsuna daban-daban. Misali Ingilishi ana rubuta shi da bakafen Latin ko boko. Harshen Larabci ana rubuta shi da bakafen Larabci, haka ma Sinanci ana rubuta shi da nasa irin bakafen.

Makasudin yin rubutu shi ne, ya wakilci wani abu da ake son a tuna, ko ya kasance yana ba da wata ma'ana ga waɗanda suka san shi, ko kuma ya zamo ana iya zana wani abu da aka san wasu mutane da shi ko wani yanki, wanda idan mutanen suka gani za su gane nasu ne. Haka kuma idan wani ko wasu suka gani, za su gane masu shi, ko da ba sa iya fahimtar ma'anar da ke ciki ba. Misalin irin wannan shi ne zanen da ake yi a alafanta shi da wata al'umma ko wani yanki na al'umma, kuma wanda ke nuna wata alama. Misali, 'tambarin Arewa', wanda ba kalmomi ba ne, amma kuma wata alama ce da ke nuni ga wata al'umma, don haka za a iya kiran sa rubutu, domin masana sun ce rubutu alama ne da ke wakiltar magana. Wannan shi ya haifar da alamomin rubutu daban-daban a harsuna daban-daban. Misali, mutanen ƙasar Sin (wato China) suna yin amfani da alamomi masu kama da surar mutane. Yahaya (1988: 2) ya bayyana cewa mutanen ƙasar Sin suna yin amfani da kimanin alamomin rubutu 50,000. Mutanen Mesopotamiya su kuma suna yin amfani da alamomi kusan 600 a tsarin rubutunsu. Wannan yana

yi maka nuni da cewa kowane harshe yana da adadin alamomin rubutu da yake amfani da su. Bugu da ƙari, kowace al'umma tana da tsarin da take yin rubutu don isar da saƙo. Turawa suna fara rubutunsu daga hagu zuwa dama; Larabawa kuwa daga dama zuwa hagu; mutanen Sin kuwa suna fara rubutu ne daga sama sannan a taho ƙasa.

Ba dole ba ne sai rubutu ya kasance da alƙalami, ko a kan takarda. Waɗannan abubuwa guda biyu, wato alƙalami da takarda ta hanyar cigaba ne aka same su. Amma an daɗe ana wanzar da rubutu ta fuskoki daban-daban. Masana, kamar yadda aka ambata a baya, sun ce rubutu alamomi ne, don haka, ba sai ya kasance cikin wasu kalmomi ko jimli ba. Babban abin buƙata a rubutu shi ne, duk abin da aka yi amfani da shi a matsayin alama, kome girmansa ko ƙanƙantarsa, waɗanda aka yi domin su san manufar abin wato ma'anar da ke ƙunshe, kuma su iya rarrabe ta da wata mai kama da ita ko akasinta. Rubutun da mutane suke yin amfani da shi yanzu ba shi ne wanda ake yin amfani da shi a lokutan da suka gabata ba. Don haka, rubutu kamar sauran al'amuran rayuwa yana da asali kuma yana samin sauye-sauye dangane lokaci da muhalli da yanayi. Yanzu bari na nuna maka alamomin rubutu.

1.3.1 Muhimmancin Rubutu

Daga bayanin da ya gabata dangane da ma'anar rubutu za ka fahimci cewa rubutu dai alamomi ne da ake yin amfani da su don isar da saƙo a kan takarda ko wani abu. Shi rubutu ba kamar maganar baka ba, wadda ake yi baki-da-baki, ka ga mutum shi ma ya gan ka, za a iya yin sa a isar da shi ba tare da wanda ya yi rubutun ko ya aiko da saƙon ta hanyar rubutu an gan shi ba. Duk ta hanyar da aka gabatar da rubutu yana da mutuaƙar muhimmanci domin kuwa shi rubutu ai isar da saƙo yake yi da fahimtar juna da kyautata zamantakewar al'umma. Ta hanyar rubutu ake iya adana wasu bayanai da sukan kasance tarihi. Rubutu shi ne ginshiki wajen inganta rayuwar al'umma da koyar da ilimi da makamantansu. Bugu da ƙari, littattafan da muke karantawa da amfani da su duk sun samu ne ta hanyar rubutu. Da babu rubutu da babu wani tarihi da za a ce an keɓe shi ga wata al'umma. Duk cigaban rayuwar al'umma an gina ta a kan rubutu. Rubutu yana taimakawa wajen tattalin arziƙi, ka ga a zamanin yau mutum yana yin amfani da wayar hannu ya aika saƙo ta hanyar rubutu ba tare da ya hau mota ya kashe kuɗi ba. Komai da ka gani an same shi ne ta dalilin yin rubutu. Saboda ka gane cewa rubutu yana da mutuaƙar muhimmancin a rayuwar ɗan'adam, kuma shi sai an koye shi.

Auna Fahimta

Mutanen kasar Sin suna yin amfani da kimanin alamomin rubutu guda _____
Me ake nufi da rubutu?

Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci cewa:

- Rubutu alamomi ne masu dauke da surori daban - daban da ake yin amfani da su don sadarwa.
- Rubutu yana da dogon tarihi, kuma kowace al'umma tana irin nata alamomin da take yin amfani da su wajen isar da saƙo.
- Alamomin rubutu ba kara zube suke ba, suna da tsari da adadi.
- Kowace al'umma tana da tsarin da take yin rubutu don isar da saƙo. Rubutun Turawa yana farawa daga hagu zuwa dama; na Larabawa daga dama zuwa hagu; na Sinawa kuwa daga sama ake faro rubutun a taho kasa.
- Rubutu shi ne ginshiki wajen inganta rayuwar al'umma da kyautata zamantakewa.
- Ta hanyar rubutu ilimi ya isa ga kowa.
Ma'anar Muhimman Kalmomi
Rubutu: - wata dabara ce ta yin wasu alamomi da za su wakilci magana.....”.

Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Bunza, Aliyu Muhammad. Rubutun Hausa: Yadda Yake da Yadda Ake Yin Sa. Lagos: Ibrash Islamic Publications Centre LTD, 2002.

Hausa Language Board. Alphabet List of Words Imported into Hausa. Kaduna: Baraka Press, 1958.

Mahmoud, Ibrahim. Ka'idojin Rubutun Hausa: Don Dalibai da Marubuta da Masu Nazari. Kano: Ahmadu Publishing Network, 2001

Pefret, Dabier. The written World in UNESCO COURIER (the origin of writing). Paris.

UNESCO, 1995.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idojin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

Yahaya, Ibrahim. Yaro. Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa. Zaria: NNPC, 1988.

Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Mutanen kasar Sin suna yin amfani da kimanin alamomin rubutu guda

---

50,000

Me ake nufi da rubutu?

Wasu alamomi a kan takarda, ko a kan wani abu mai bigire don sadar da magana.” Don haka, za ka ga cewa rubutu na wakiltar tunanin ɗan’adam a zahiri. A duk lokacin da mutum ya yi rubutu to yana bayyana wani tunani ne zuwa zahiri ko da ba nasa ba ne. Irin wannan tunani na ɗan’adam ana gabatar da shi ta hanyar amfani da wasu alamomi, waɗannan alamomi su ake kira ‘rubutu’.

KASHI NA BIYU   TARIHIN SAMUWAR RUBUTU

Abubuwan da ke ciki

- 2.1 Gabatarwa
- 2.2 Manufofin Darasi
- 2.3 Tarihin Samuwar Rubutu
- 2.4 Taƙaitawa
- 2.5 Ma'anar Wasu Muhimman Kalmomi
Manazarta
- 2.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Ƙarin Nazari
- 2.7 Amsoshin Auna Fahimta

2.1 Gabatarwa

Nau'in rubutun da ake yin amfani da shi a yanzu ya samu ne sakamakon sauye-sauyen da aka samu a tsarin rubutu na baya. Wasu an yi musu gyaran fusaka, wasu ma sauya su aka yi gaba ɗaya, aka kirkiro sababbi. Don haka, a wannan kashi zan yi maka bayanin tarihin samuwar rubutu. Tsarin rubutun da ake amfani da shi a yanzu ya samu ne sakamakon tashi-fadi da aka yi ta yi wajen gyare-gyaren tsohon tsari da kuma kirkiro wasu sababbin hanyoyi, saboda a cim ma manufa. Don haka, wannan ya nuna cewa masana da manazarta sun ba da gagarumar gudunmawa wajen samar da rubutu, kuma har yanzu ana cigaba da ƙoƙarin ganin an samar da daidaito wajen aiwatar da shi, wadda saboda haka ne ma ake shirya taruka na musamman daga lokaci zuwa lokaci, domin daidaita yadda ake yin sa a tsakanin al'umma. Saboda haka a wannan kashi za ka fahimci cewa kowane harshe yana da irin nasa tarihin yadda ya samu hanyar rubutunsa.

2.2 Manufofin Darasi

A ƙarshen wannan kashi za ka fahimci:

Tarihin samuwar rubutu

2.3 Tarihin Samuwar Rubutu

Masana suna da mabambanta ra'ayoyi dangane da samuwar rubutu. A ganin wasu masana, a Mesopotaniya aka fara ƙago rubutu, wasu kuma na ganin a Misra aka ƙago shi. A ra'ayin masani Pebret (1995:8)

“kimanin shekaru dubu talatin da biyar (35,000) da suka wuce, mutane suka fara rubutu a kan dutse da rumfunan da suke zama. Bayan samun haka da dadewa, sai aka fara samun dabarun ƙago rubutu ta hanyar amfani da alamomi a Mesopotaniya da Misra.” Bugu da ƙari Andre-Salbini (1995:11) ya ce “A Mesopotaniya aka ƙago rubutu domin-adana cinikayya da kuma rubuta jadawalin sunayen abubuwa. Abubuwan da aka fara samu na rubutu, an same su ne a kan tsaunuka da yashi da kuma wasu abubuwan da aka yi watsi da su cikin tsaunuka da koguna.” Don haka ne masana da dama suke ganin cewa an ƙago rubutu ne daga waɗannan wurare guda biyu wato Mesopotania da Misra, duk da cewa akwai waɗanda suka sha bamban da wannan ra'yin. Amma mafiya rinjayen masana sun amince da cewa an ƙago shi a Mesopotaniya da Misra.

Tarihi ya nuna cewa ƙasar Sin (China) ta yi amfani da waɗansu alamomi masu kama da surorin mutane da abubuwa wajen isar da saƙo a cikin harshensu tun shekara 3,500 da suka wuce. Waɗannan surori ko alamomi masu kama da hotuna suna da tsari daban-daban har kimannin 50,000 waɗanda suka zamo hanyoyin rubutun harshen mutanen ƙasar Sin a yau. Su kuwa Sumerawa watau mutanen Mesopotaniya suna zana abubuwan da suke yin magana a kan su ne, misali su zana ɗaki ko mutum, ko dabba, ko rafi, ko hadari, ko wani abu da suke so su yi magana a kansa, tun kimanin shekara 5,000 da suka wuce kuma suna sarrafa alamomi kusan 600 a rubutunsu. Amma mutanen Masar (Misra) waɗanda ke maƙwabtaka da Mesopotamia, su ma rubutunsu irin na Sumerawa ne a wancan lokacin, kuma suna amfani da kusan alamomi 700 wajen sadarwa, kafin su canja tsarin rubutunsu, su koma yin amfani da haruffan Larabci. Waɗannan hanyoyin rubutu da aka ambata ana sarrafa surori ne, ko alamomi, watau kowace alama ko sura ta wakilci kalma, watau hoton mutum ya wakilci kalmar mutum, maimakon amfani da tsarin abacada (abcd) da ake amfani da shi a yanzu (Abdullahi, 1977:2-5).

Mutanen Fonisiya (Phoenicia), watau ƙasar nan ta bakin tafkin teku kusa da Siriya su ne suka fara ƙago rubutu abacada (abcd) kimanin shekaru 3,400 da suka wuce. Waɗannan mutane suna amfani da tsarin baƙaƙe da wasula 22 a wajen rubutunsu. Sai daga baya Romawa suka ɗauki samfurin rubutun Fonisiyawa bayan kimanin shekaru 1,000 suka tsara rubutun harshensu na Latin ta yin amfani da baƙaƙe abacada (abcd) guda 23. Daga baya kuma Turawa suka koyi salon yin amfani da abacada (abcd) irin na Latin, irin wannan rubutun na Latin wanda ake yin amfani da shi wajen rubuta harshen Ingilishi shi ne a harshen Hausa ake kira rubutun boko. Harshen Larabci yana amfani da fasalin rubutu mai amfani da baƙaƙe da wasula. Ana jin an fara amfani da shi ne kimanin shekaru 2000 da suka wuce. Ana amfani da waɗansu alamomi masu wakiltar muryoyi ko sautuka masu kama da tsari irin na abacada

(abcd), amma waƙanda suke da fasali daban da na Latin, domin rubutun Larabci ana fara yin sa ne daga dama ana tafiya hagu, kuma ana kyasta wasu a kan bakafen ko karkashinsu, maimakon jeranta baki da wasali da ake yi a tsarin rubutun Latin (Abdullahi, 1977:2-5).

Amma a ɓangaren baƙar fata, masana sun yi hasashen cewa sarki Njaya ne ya ƙago rubutunsa a harshen Bamu na ƙasar Kamaru (Cameron). An ce mafarki ya yi, daga baya ya so ya mai da abin gaskiya. Don haka, ya tara jama'arsa ya umarce su da cewa, lallai sai sun ƙago wata hanyar sadarwa wadda ba ta baki ba. Cikin wannan yunkuri nasa, ya ƙago zane-zanen hotuna na bayyana ra'ayoyi da buri kimanin guda ɗari huɗu da sittin da shida (466). An tabbatar da cewa abin nasa ya bunkasa, daga nan ne har ya kafa makaranta ta musamman da za a yi nazarinsu. Makarantar ta bunkasa don har an fara iya karatu da rubutu da ɗab'i na talifi da al'adun jama'arsu. A lokacin yaƙin duniya na farko ne ƙasar Jamus ta sa aka rufe makarantar daga baya sarkin cikin fushi ya sa aka rusa maɗaba'ar da kansa. Turawan mulkin mallaka sun cire shi kuma sun kama shi a shekarar 1931 (Bunza, 2002:5).

To, abin tambaya a nan shi ne mene ne tarihin samuwar rubutun Hausa? Sai ka biyo ni zuwa kashi na gaba.

Auna Fahimta

Mutanen Fonisiya (Phoenicia suna amfani da tsarin baƙaƙe da wasula _____ a wajen rubutunsa.
20 b- 22 c-23 d- 21.
Sarki Njaya ne ya ƙago rubutunsa a harshen Bamu na _____

2.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci cewa:

Ra'ayoyi daban-daban dangane da tarihin samuwar rubutu.

Al'ummomi daban-daban suna da irin nasu tarihin na samuwar rubutu.

Rubutu alamomi ne masu ɗauke da surori daban - daban da suka ƙebanta da al'umma waƙanda ake yin amfani da su don sadarwa ta hanyar rubutu.

Rubutu yana da dogon tarihi, kuma kowace al'umma tana irin nata alamomin da take yin amfani da su wajen isar da saƙo.

2.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

2.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Bargery, George. Percy. A Hausa-English Dictionary. London: OUP, 1974.

Bunza, Aliyu. Muhammad. Rubutun Hausa: Yadda Yake da Yadda Ake Yin Sa. Lagos: Ibrash Islamic Publications Centre LTD, 2002.

Dangambo, Abdulkadir. Ƙa'idojin Rubutun Hausa: Matattakala Zuwa ga Harshen Ƙasa.

Cikin Rufa'i, A. da Yahaya, Y. da Bichi, A. (ed). Nazari Kan Harshe da Adabi da Al'adu na Hausa. Littafi na Uku. Kano: Jami'ar Bayero, 1993.

Mahmoud, Ibrahim. Ƙa'idojin Rubutun Hausa: Don Dalibai da Marubuta da Masu Nazari. Kano: Ahmadu Publishing Network, 2001

Muhammad, Dalhatu. Hausa Metalanguage. Bol I. Ibadan: Unibersity Press Limited, 1990.

Pebret, Dabier. The Written World in UNESCO COURIER (the origin of writing). Paris. UNESCO, 1995.

Sa'id, Bello. Ƙa'idoji-Rubutun Hausa: Jagora ga Marubuta. Kano: Benchmark Publisher Limited 2004.

Skinner, Neil. An Anthology of Hausa Literature. Zaria, NNPC, 1980.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ƙa'idojin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

Yahaya, Ibrahim. Yaro. Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa. Zaria: NNPC, 1988.

2.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Mutanen Fonisiya (Phoenicia suna amfani da tsarin bakake da wasula _____ a wajen rubutunsa.

20 b- 22 c-23 d- 21

Sarki Njaya ne ya kago rubutunsa a harshen Bamu na _____
ƙasar Kamaru

KASHI NA UKU   TARIHIN SAMUWAR RUBUTUN HAUSA

Abubuwan Da Suke Ciki

- 3.1 Gabatarwa
- 3.2 Manufofin Darasi
- 3.3 Tarihin Samuwar Rubutun Hausa
  - 3.3.1 Huldā Da Kasashen Larabawa
  - 3.3.2 Zuwan Turawa Kasar Hausa
- 3.4 Takaitawa
- 3.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 3.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 3.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

3.1 Gabatarwa

Nau'in rubutun da ake yin amfani da shi a yanzu cikin harshen Hausa ya samu ne sakamakon sauye-sauyen da aka samu a tsarin rubutu na baya. Wasu an yi musu gyaran fusaka, wasu ma sauya su aka yi gaba daya, aka kirkiro sababbi. Don haka, a wannan kashi zan yi maka bayanin tarihin samuwar rubutun Hausa. Tsarin rubutun da ake amfani da shi a yanzu ya samu ne sakamakon tashi-fadi da aka yi ta yi wajen gyare-gyaren tsohon tsari da kuma kirkiro wasu sababbin hanyoyi, saboda a cim ma manufa. Don haka, wannan ya nuna cewa masana da manazarta sun ba da gagarumar gudunmawa wajen samar da rubutun Hausa, kuma har yanzu ana cigaba da koƙarin ganin an samar da daidaito wajen aiwatar da shi, wadda saboda haka ne ma ake shirya taruka na musamman daga lokaci zuwa lokaci, domin daidaita yadda ake yin sa a tsakanin al'umma. A wannan kashi za ka fahimci cewa kowane harshe Hausa yana da irin nasa tarihin yadda ya samu hanyar rubutunsa. Na kawo maka takaitaccen tarihin samuwar rubutun Hausa. An taɓo samuwar rubutun Hausa, ta fuskar 'ajami' da 'boko', duk da cewa wasu masana na ganin cewa Hausawa suna da hanyoyin rubutu kafin waɗannan hanyoyi kamar yadda sauran harsunan duniya irin Fomisiyanci da Rumanci suke da shi kafin bayyanar tsarin rubutun abacada (abcd). Don haka, wannan kashi ya kawo ra'ayoyin masana kan hakan.

3.2 Manufofin Darasi

A ƙarshen wannan kashi za ka fahimci:

Tarihin samuwar rubutun Hausa.

Hulɗa tsakanin Larabawa ta haifar da hanyar rubutu ta ajami.

Zuwan Turawan mishan da na mulkin mallaka ita ta haifar da hanyar rubutu ta boko.

3.3 Tarihin Samuwar Rubutun Hausa

Idan muka duba tarihin ƙago rubutu a duniya, da yadda abubuwa suka fara, da bunƙasarsu za mu ga masana ba su nuna yadda Hausawa suke yin amfani da tsarin rubutu ba, kafin zuwan Larabawa da Turawa. Da alama hakan ya faru ne saboda harshan Hausa bai bunƙasa a duniya ba sai bayan zuwan Larabawa da Turawa, haka kuma harshen bai sami zama harshe mai cin gashin kansa a ƙa'idar rubutu ba da ayyukan hukuma sai da boko ya yi nisa ƙwarai. Sannan, kuma harshen bai da gogaggu kuma fitattun masana a wancan lokacin, ana ganin waɗannan dalilan ne suka sa ba a sami damar fito da tsarin rubutun harshen ba, wanda aka yi amfani da shi kafin bayyanar Larabawa da Turawa. Bunza (2002:14) ya nuna cewa “tsagar gargajiya, da take da sassaka wasu daɗaɗɗun al'adu ne na Bahausha da suke ɗauke da wata ma'ana ta musamman, wadda ya kira da hanyar isar da saƙo ta zane-zane, watau alamomin da masana suka kira da rubutu. Bisa wannan ra'ayi za a iya cewa Hausawa suna da tsarin rubutu tun kafin zuwan tsarin abacada (abcd) na Latin sai dai kawai saboda dalilan da aka yi bayani a sama, ya sa ba a sami adanannun irin waɗancan zane-zane ba.

Akwai manyan hanyoyi da suka shahara waɗanda masana suka yi rubuce-rubuce a kan su, waɗanda ake bi ana rubutun Hausa. Wannan hanyoyi su ne wasu masana tarihi ke nuna cewa an fara amfani da su wajen rubuta Hausa, wasu kuma na nuna cewa su ne dai hanyoyin da aka fara yin amfani da su wajen rubuta Hausa a tsarin rubutun abacada watau Latin. Waɗannan hanyoyi su ne; rubutun Ajami wanda ya samu a dalilin Musulunci da rubutun boko wanda ya samu dalilin zuwan Turawa. A halin yanzu akwai hanyoyi biyu ingantattu waɗanda ake bi ana rubuta Hausa. Waɗannan hanyoyi su ne rubutun ‘ajami’ da kuma rubutun ‘boko’. Tunda wannan kashi ya ƙunshi bayani kan tarihin samuwar rubutun Hausa, to zai yi kyau a bi tarihin waɗannan hanyoyi biyu tare da kawo bayanan gudunmawar da kowace hanya ta bayar wajen samar da rubutun Hausa.

3.3.1 Hulɗa Da Kasashen Larabawa

Da farko dai, ya kamata ka sani cewa hulɗar cinikayya da ziyarce-ziyarce a tsakanin kasashen Larabawa da kasar Hausa ta daɗe sosai. Larabawa sun shigo Afrika ta yamma domin yaɗa addinin Musulunci a karni na 7, kuma sun shigo Borno a tsakanin (1098-1150), da suka isa Borno, sai suka shiga yaɗa addinin Musulunci da koyar da ilimi. Daga cikin Larabawan wasu sun bazu, har ya zuwa kasar Hausa domin yaɗa addinin musulunci da koyar da ilimi a bangarori daban-daban. Muhimmin tasirin da aka samu a sakamakon hulɗoɗin tsakanin kasar Hausa da kasashen Larabawa shi ne samuwar addinin Musulunci da ilimin fannoni da suka haɗa da; samuwar ɗinbin kalmomin Larabci cikin harshen Hausa, sannan kuma ga samuwar rubutun ajami. Duk waɗannan sun samu ne saboda ilmantarwa cikin karatu da rubutu da amsa fatawa da kuma faɗakarwa. Domin Musulunci addini ne da yake tafiya tare da wayar da kan al'umma, dan haka ne aka sami al'ummar Hausawa ta rabauta da ilmin karatu da rubutu a cikin haruffan Larabci.

Hausawa sun daɗe suna koyon ilmin Larabci, amma ba a rubuta harshen Hausa da shi ba, sai daga baya wasu malamai suka fara sarrafa harufan Larabci suna rubuta Hausa da su, hakan ya fara faruwa ne, tun lokacin da suke rubuta wasiƙa cikin Larabci daga wannan malami ko basarake zuwa wani, suka fara ƙago rubuta sunayen laƙabi inda ake haɗa shi da na yanka. A wancan lokacin idan za a rubuta sunan yanka ana ganin irin su a littattafan addinin sunayen irin 'Muhammadu' ko 'Abudllahi, amma wajen rubuta sunayen laƙabi irin su 'Rumfa' wanda yake laƙabi ne na sarkin Kano 'Muhammadu Rumfa'. Don haka, sai suka ƙago yadda za a rubuta sunan 'Rumfa' ta hanyar amfani da harrufun Larabci ta la'akari da tsarin sautin Hausa. A lokacin sun yi amfani da 'ra'un' a matsayin 'r' sai 'mimun' a matsayin 'm' sai 'fa'un' a matsayin 'f' da haka suka samar da sunan laƙabi na 'Rumfa', kuma daga irin wannan tsarin rubuta sunan laƙabi ne malamai suka cigaba da amfani da sautukun Larabci suna rubuta Hausa ta yin la'akari da sautuka masu kama da sautukan Hausa. Daga nan kuma, don a saukaƙa hanyar mayyazewa duk baƙaƙen Larabci an ba su wani irin lafazi mai jirwaye da lufazin Hausa. Saboda haka aka sami kalmomin Larabci da yawa da suke shiga na harshen Hausa. Haka kuma shi ya sa malamai da yawa suka tsunduma wajen amfani da waɗancan sautuka wajen rubuta harshen Hausa wanda aka fi sani da ajami.

Don haka, a jumlace za a ga cewa malamai sun sarrafa baƙaƙe da wasulan Larabci wajen rubuta Hausa a fannoni da dama da suka haɗa da; waƙoƙi da labarai da sauran fannonin ilimi daban-daban.

3.3.2 Zuwan Turawa Kasar Hausa

An fara rubuta Hausa cikin tsarin rubutun boko bayan haɗuwar Turawa da Hausawa. Rubutun boko yana ɗaya daga cikin ire-iren rubutu na duniya da aka rattabatsare-tsarensu bisa tsarin abacada (abcd), waɗanda suka samo asali daga rubutun Latin. Kusan duk mutane kasashen Turai, misali Ingila; da Faransi; da Jamus; da Portugal; da Swithland; da Denmark da sauransu, irin wannan hanyar rubutun suke bi a duk makarantunsu da litattafansu da harkokinsu na sadarwa.

Saboda haka, tun da yake irin wannan rubutu suke yin amfani da shi, to duk al'ummar da suka haɗu da ita, irinta suke yin amfani da ita wajen bayyana labaran da suka shafi wannan al'umma, kamar abin da ya shafi rayuwarsu da wuraren zamansu da tsarin harshensu.

Turawa sun dade ba su sami labarin kasashen Afirka ba, sai daga baya a irin rubuce-rubucen da wasu suka yi inda suka ambaci wasu garuruwan da ke yankin Afirka irin waɗannan mutane sun haɗa da; Al-Hassan Ibn Muhammad Al-wzas Al-Fasi wanda ya rubuta littafi mai suna *Leo Africanus* a lokacin yana zaman kurkuku a kasar Italiya, a littafin ya ambaci sunayen wasu garuruwan a kasar Hausa, wannan ya hasaka wa Turawa, wanda daga nan suka fara shirin shiga Afirka. Waɗannan Turawa masu yawon gano Afirka hankalinsu ya fi ga fahimtar labarin kasa, amma duk da haka akwai wasu da suke rubuta waɗansu bayanai game da wasu harsuna na Afirka.

Masana na hasashen cewa a kasar Denmark ne aka fara rubuta kalmomin Hausa cikin rubutun boko tun a karni na 18. A cikin shekarar 1973 sarkin Denmark ya tura wakilai zuwa kasar Larabawa don gudanar da binciken kimiyya, amma mutum ɗaya ne ya rayu mai suna B.G. Niebuhr, wanda ya rubuta littafin a tsarin Larabci kasar Yemen. A cikin shekarar wani mutumin Tunis mai suna Abdurahaman ya kai ziyarar jakadanci kasar Denmark tare da wani bawansa mutumin Borno wanda yake magana da Barbarci, da Larabci, da Hausa. A lokacin Neibur ya zama tafinta tsakanin sarkin Denmark da Abdurahaman saboda, Neibur ya koyi Larabaci a tafiyar da suka yi, a sanadiyar haka, sai abota ta kullu tsakanin Neibuhr da Abdurahaman, har Neibuhr ya yi sha'awar koyon harshen Hausa da Barbarci daga bawan Abdurahaman, ya dukufa yana koyon Hausa, ta hanyar koyon sunayen abubuwa yana rubutawa gwargwadon yadda ya ji muryar kalmomin tare da fassara kamar haka:

	Yadda ya rubuta	Yana nufin	Ma'ana
1	a. Dudsji	dutse	hill
	b. koroma	korama	stream
	c. crua	ruwa	water
	d. daua	dawa	guinea-corn
	e. sinkaffer	shinkafa	rice
	f. motum	mutum	man
	g. berni	birni	town

An buga waɗannan kalmomi da wasunsu a cikin littafi mai suna *Life of Neibuhr* a Denmark shekarar 1791 (duba Yahaya, 1988: 72-75 don karin bayani).

A cikin Turawan da suka fantsama don gano Afirka a farkon karni na 19 waɗanda suka yi rubuce-rubuce game da harshen Hausa akwai Henrich Barth da John Frederick Schon. Henrich Barth Bajamushe ne, wanda aka danka wa ragamar gano kasashen Afirka a tsakanin shekarar 1850 zuwa 1855 a lokacin ya yi bincike-bincike ta fuskar asali da muhalli da harsunan Afirka. Henrich Barth ya sayi wasu bayi guda byu, ɗaya ana kiransa Dorugu ɗaya kuma Abegga, sun zamar masa ‘yan jagora, suna kuma koya masa Hausa. Bayan ya koma Ingila sai ya bar aikin, ya zauna wuri ɗaya ya rubuta littattafai waɗanda suka haɗa da: *Trabel and Discoveries in North and central Africa*.

Collection of vocabularies of central African language.

Shi kuwa J. F. Schon shi ne Baturen da ake kira da gwarzo a fagen rubuce-rubucen cikin Hausa a Turai a karni na 20. Wasu daga littatafan da ya rubuta bayan yawace-yawace da nazarce-nazarce da ayyukan da ya yi na daidaita rubutun Hausa da kirkiro da wasu alamomi a rubutun Hausa sun haɗa da:

- Dictionary of the Hausa language.
- Labari nigari.
- Africa-proverbs, tales and Historical fragments (Hausa tedts).
- Grammar of the Hausa language.

Sauran Turawan da suka yi rubuce-rubuce a kan Hausa kafin karni na 20 zuwa farkon karni na 20 sun haɗa da: Dr. William Baikie, da C.H. Robinson; Da Francis W. Newmaan; da C.E.J. Whiting da Sauransu. Bayan cigaba da Turawa suka yi da nazarin ɓangarori daban-daban na harshe Hausa a karni na 20 an sami gagarumin cigaba wajen samuwar rubutun Hausa a tsarin abacada (abcd) watau tsarin Latin. Don haka, Turawa da yawa sun yi rubuce-rubuce cikin Hausa, kaɗan daga cikin waɗannan Turawa su ne; Hanns Bischer (Dan Hausa); da R.M. East; da

G.P. Bargery; da R.C. Abraham; da N. Skinner; da P. Newman; da R.G. Schuh da sauransu.

Don haka, wannan shi ne tarihin yadda Hausa ta samu hanyoyin rubutunta da suka faro daga Larabawa da Turawa har ya kawo ga ‘yan ƙasa wato Hausawa (don samun cikakken bayanin abubuwan da na bayyana maka da wasu sai ka duba Yahaya (1988).

Auna Fahimta

An fara rubuta Hausa cikin tsarin rubutun boko bayan haɗuwar _____ da Hausawa.
Muhimmin tasirin da aka samu a sakamakon huldodin tsakanin ƙasar Hausa da ƙasashen Larabawa shi ne samuwar _____

3.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci cewa:

- Tarihin samuwar rubutu a Hausa.
- Ta hanyar hulɗa da ƙasashen Larabawa Hausa suka sami hanyar rubutun ajami.
- A dalilin zuwan Turawa kuma Hausa ta samu hanyar rubutu ta biyu da ake kira da
- rubutun boko.
- Hanyar rubutun boko Turawa su ne suka fara yin ta.
- Rubutun ajami Hausawa sun fara yin sa bayan zuwan addinin musulunci.

3.5 Ma’anar Muhimman Kalmomi

3.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Bargery, George. Percy. A Hausa-English Dictionary. London: OUP, 1974.

Bunza, Aliyu. Muhammad. Rubutun Hausa: Yadda Yake da Yadda Ake Yin Sa. Lagos:

Ibrash Islamic Publications Centre LTD, 2002.

Dangambo, Abdulkadir. Ka'idojin Rubutun Hausa: Matattakala Zuwa ga Harshen Kasa.

Cikin Rufa'i, A. da Yahaya, Y. da Bichi, A. (ed). Nazari Kan Harshe da Adabi da Al'adu na Hausa.

Littafi na Uku. Kano: Jami'ar Bayero, 1993.

Mahmoud, Ibrahim. Ka'idojin Rubutun Hausa: Don Dalibai da Marubuta da Masu Nazari. Kano: Ahmadu Publishing Network, 2001

Muhammad, Dalhatu. Hausa Metalanguage. Bol I. Ibadan: University Press Limited, 1990.

Pebret, Dabier. The Written World in UNESCO COURIER (the origin of writing). Paris. UNESCO, 1995.

Sa'id, Bello. Ka'idoji-Rubutun Hausa: Jagora ga Marubuta. Kano: Benchmark Publisher Limited 2004.

Skinner, Neil. An Anthology of Hausa Literature. Zaria, NNPC, 1980.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idojin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

Yahaya, Ibrahim. Yaro. Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa. Zaria: NNPC, 1988.

3.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

An fara rubuta Hausa cikin tsarin rubutun boko bayan haɗuwar _____ da Hausawa.

-Turawa

Muhimmin tasirin da aka samu a sakamakon huldofin tsakanin kasar Hausa da kasar Larabawa shi ne samuwar _____ addinin Musulunci

KASHI NA HUDU   BUNKASAR RUBUTUN AJAMI

Abubuwan da ke ciki

- 4.1 Gabatarwa
- 4.2 Manufar Darasi
- 4.3 Bunkasar Rubutun Ajami Cikin Hausa
- 4.4 Taƙaitawa
- 4.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 4.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 4.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

4.1 Gabatarwa

Wannan kashi zai yi maka bayani a kan bunkasar rubutun ajami cikin Hausa. Ka fahimci cewa rubutun ajami shi ne hanya ta farko da aka fara rubutun Hausa kuma ka fahimci cewa rubutun ajami cikin Hausa ya samu ta hanyar cudanya da Larabawa ta hanyar cinikayya da shigowar addinin musulunci kasar Hausa. To, abin tambaya a nan shi ne yaya rubutun ajami ya bunkasa. A wannan kashi zan fito maka da hanyoyin da suka taimaka wajen bunkasar rubutun ajami a kasar Hausa. Ajami dai, kamar yadda zan gabatar maka kalma ce arariya daga harshen Larabci, kuma a Larabci kalmar tana nufin duk wani mutum da ba Balarabe ba a duniya. Amma a fagen rubutu, ajami na nufin rubutun harshen Hausa cikin harufan Larabci, waƙanda ake yi musu gyaran fuska, ko kari, ko ragi domin su dace da ma'anar da Bahausha ke son ya isar, don haka, duk rubutun da aka yi da wannan tsari, shi ake kira 'rubutun ajami' (Bunza, 2002:17-18). Ka ga wannan ma'ana tana nuna maka cewa ana iya samun rubutun ajami a harsuna da dama. Misali, ana rubuta ajami a Hausa da Fulatanci da Kanuri da Urdu da Turkanci da sauransu. Wannan shi ya ba mu damar binciken yadda ajamin Hausa ya bunkasa. Ynazu sai ka biyo ni don ka ga yadda rubutun ajami ya bunkasa a Hausa.

4.2 Manufar Darasi

A farshen wannan kashi za ka fahimci:

- Yadda rubutun ajamin Hausa ya bunkasa.
- Cibiyoyi da mutanen da suka taimaka wajen bunƙasarsa.

4.3 Bunkasar Rubutun Ajami Cikin Hausa

Rubutun ajami cikin Hausa kamar yadda na yi maka bayani ya samu ne bayan zuwan addinin Musulunci kasar Hausa. Tarihi ya bayyana cewa wajen karni na goma sha uku zamanin sarkin Kano Naguji Dan Dariku wasu 'yan kasuwa, Larabawa da Wangarawa suka fara zuwa kasar Hausa da addinin Musulunci (Ibrahim, 1982). Abu na farko da za mu iya cewa ya bunkasa rubutun ajami shi ne bunkasar kasuwanci da cinikayya da fatauci tsakanin kasashen Larabawa da kasar Hausa. Haka ma zuwan Fulani daga Futa-Toro kasar Hausa lokacin sarkin Kano Yakubu (1452-1463) domin da'awa da yadda addinin Musulunci. Haka Musulunci ya cigaba da bunkasa da shigowar shehunnan malamai garuruwan kasar Hausa. Wannan ya taimaka wajen bunkasar rubutun ajami a tsakanin malamai da sarakunan kasar Hausa (don samun karni bayani sai ka duba Ibrahim, 1982).

Samuwar makarantun allo da na zaure sun taimaka matuƙa wajen bunkasar rubutun ajami cikin Hausa. Tun daga karni na goma sha biyar ake ta samun karuwar makarantun allo da na zaure. Hakan ta faru ne saboda cigaba da zuwan Larabawa da malamai kasar Hausa. Wani dalilin da ya taimaka wajen bunkasar rubutun ajami cikin Hausa shi ne gudunmawar da shehunnan dariku suka bayar wajen yadda addinin Musulunci da bunkasar makarantun zaure. Shehunnan dariku, musamman darikar Kadiriyya da Tijjaniya sun taka rawar gani a kasar Hausa wajen yin amfani da rubutun ajami Hausa. Duba aikin Sa'id (1978) don karni bayani.

Bugu da kari, jihadin Shehu Usmanu Danfodiyo ya kara bunkasa rubutun ajami a duk fadin kasar Hausa. A wannan lokaci hanyar da ta fi sauƙin sadarwa ita ce ta hanyar waƙa, don haka aka sami rubutattun waƙoƙi da yawa a wannan lokaci cikin ajami Hausa da Larabci da kuma Fulatanci. Irin waƙannan waƙoƙi duk sun danganci addinin Musulunci da yabon ma'aiki.

Wadannan su ne manyan dalilai da suka sa bunkasar ajami a kasar Hausa jiya da yau. Don karni ilimi game da nazarin ajami cikin Hausa da yadda yake da yadda ake yin sa sai ka duba aikin Bosso (2010) da na Sa'id (2011) da sauransu.

Auna Fahimta

<p>Mene ne ya kawo bunkasa rubutun ajami _____ a kasar Hausa. Hanyar da ta fi sauƙin sadarwa ita ce ta hanyar _____</p>

4.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci cewa:

Bunƙasar rubutun ajami a ƙasar Hausa.

Hanyoyin da suka taka rawa wajen haɓakar rubutun ajami cikin Hausa sun kunshi

zuwan malamai ƙasar Hausa da makarantun allo da na zaure da jihadin Shehu Usmanu da rubuce-rubucen masu jihadi.

Kacokan addinin Musulunci shi ne ginshiki wajen bunƙasar rubutun ajamin

Hausa.

4.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

4.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Bargery, George. Percy. A Hausa-English Dictionary. London: OUP, 1974.

Bunza, Aliyu. Muhammad. Rubutun Hausa: Yadda Yake da Yadda Ake Yin Sa. Lagos:

Ibrash Islamic Publications Centre LTD, 2002.

Dangambo, Abdulkadir. Ƙa'idojin Rubutun Hausa: Matattakala Zuwa ga Harshen Ƙasa.

Cikin Rufa'i, A. da Yahaya, Y. da Bichi, A. (ed). Nazari Kan Harshe da Adabi da Al'adu na Hausa.

Littafi na Uku. Kano: Jami'ar Bayero, 1993.

Mahmoud, Ibrahim. Ƙa'idojin Rubutun Hausa: Don Dalibai da Marubuta da Masu

Nazari. Kano: Ahmadu Publishing Network, 2001

Muhammad, Dalhatu. Hausa Metalanguage. Bol I. Ibadan: Unibersity Press Limited, 1990.

Pebret, Dabier. The Written World in UNESCO COURIER (the origin of writing). Paris.

UNESCO, 1995.

Sa'id, Bello. Ka'idoji-Rubutun Hausa: Jagora ga Marubuta. Kano: Benchmark Publisher Limited 2004.

Skinner, Neil. An Anthology of Hausa Literature. Zaria, NNPC, 1980.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idojin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

Yahaya, Ibrahim. Yaro. Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa. Zaria: NNPC, 1988.

4.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Mene ne ya kawo bunkasa rubutun ajami _____ a kasar Hausa.
Makarantun allo

Hanyar da ta fi sauƙin sadarwa ita ce ta hanyar _____
-waka

KASHI NA BIYAR   BUNKASAR RUBUTUN BOKO

Abubuwan da ke ciki

- 5.1 Gabatarwa
- 5.2 Manufar Darasi
- 5.3 Bunkasar Rubutun Boko
  - 5.3.1 Kafa Hukumar Fassara
  - 5.3.2 Kafa Hukumar Talifi
  - 5.3.3 Kafa Kamfanin Gaskiya
  - 5.3.4 Kafa Hukumar NORLA
  - 5.3.5 Kafa Kamfanin Littattafai na NNPC
- 5.4 Takaitawa
- 5.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 5.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 5.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

5.1 Gabatarwa

Wannan kashi zai yi maka bayani a kan bunkasar rubutun boko. Ka fahimci cewa rubutun boko shi ne hanya ta biyu da aka rubuta Hausa da shi kuma ka fahimci cewa rubutun boko ya samu ta hanyar zuwan Turawa kasar Hausa. To, abin tambaya a nan shi ne yaya rubutun boko ya bunkasa. A wannan kashi zan fito maka da hanyoyin da suka taimaka wajen bunkasar rubutun boko a kasar Hausa. Rubutun boko dai, kamar yadda bayani ya gabata tsarin rubutu ne na *abacada*, wato mai zuwa da tsari bakafke da wasula a jere, waɗanda suka samo asali daga rubutun Latin harshen Romawa. Yana kyau a nan ka sani cewa harsunan Turai kamar Ingilishi da Faransanci da Danisanci da Jamusanci da Polisanci da sauransu duk da irin wannan rubutu ake yin su. Ka ga wannan ma'ana tana nuna maka cewa ana iya samun rubutun tsarin *abacada* a harsuna da dama, Hausa kuma tana dāya daga cikinsu. Wannan shi ya ba mu damar binciken yadda rubutun boko ya bunkasa. Yanzu sai ka biyo ni don ka ga yadda rubutun boko ya bunkasa a kasar Hausa.

5.2 Manufarin Darasi

A karshen wannan kashi za ka fahimci:

- Yadda rubutun boko ya bunkasa.

- Hukumomi gwamnati da mutanen da suka taimaka wajen bunƙasarsa.

5.3 Bunƙasar Rubutun Boko

An buɗe makarantar elemantare ta farko a Kano wada ake kira makarantar ɗan Hausa a shekarar 1909 don koyar da ilmin zamani. Haka kuma, a tsakanin shekarar 1914 zuwa 1919 an buɗe ƙarin makarantu a wurare da dama a cikin jihar Arewa. Bayan makarantu sun samu a wurare daban-daban, wata matsala da ta addabi makarantun ita ce rashin littattafan karantawa. Saboda babu tsayayyun littattafan da aka rubuta da boko, musamma waɗanda aka tsara don koyarwa a ƙasar Hausa. Mafi yawan rubuce-rubucen da Turawa suka yi a cikin Hausa sun tsara su ne don koyar da Turawa a ƙasashensu. Amma a ƙasar Hausa duk littattafan da ake da su na Larabci ne, sai kuma rubuce-rubucen da aka yi cikin Hausa da rubutun ajami, waɗanda mafi yawansu waƙoƙi ne. A sakamakon haka ne aka yi yinƙurin samar da littattafan da za a yi amfani da su wajen koyar da ‘yan ƙasa, watau samar da littattafan Hausa. Don haka, sai aka yi tsare-tsare a lokuta daban-daban don cimma wannan burin, wasu daga cikin tsare-tsaren sun haɗa da:

- Kafa Kamfanin Littattafai na NNPC
- Kafa Hukumar Fassara
- Kafa Hukumar Talifi
- Kafa Kamfanin Gaskiya
- Kafa Hukumar NORLA

5.3.1 Kafa Hukumar Fassara

Ganin cewa makarantun ilimin zamani (boko) sun fara yawa a wurare daban-daban na jihar Arewa, amma suna fama da matsalar ƙarancin littattafan koyarwa, sai Gwamnati ta kafa Hukumar Fassara mai suna *Translation Bureau* ƙarƙashin jagorancin Mr. C. E. J. Whitting a shekarar 1929 a Kano, sai kuma daga baya aka mayar da ofishinta na dindindin a Zariya a shekarar 1931. A shekarar 1932 aka mika shugabancinta hannun masanin Hausa, watau Dr. R. M. East (Skinner, 1980: 167).

Nauyin da aka ɗora wa wannan hukuma ta fassara guda huɗu ne kamar haka:

- Fassara littattafai daga waɗansu harsuna kamar Larabci da Turanci zuwa Hausa.
- Wallafa littattafai cikin harshen Hausa.
- Shirya littattafai manya da ƙanana don karantawa a makarantu.

- Taimaka wa ‘ya kasa su rika wallafa littattafai.

Hukumar fassara ta yi ayyuka da yawa, ne fassara da wallafa littattafai, waƙanda aka yi amfani da su a makarantu, kuma har yanzu ana amfani da wasunsu. Kafan daga cikin littattafan da aka shirya a wannan hukuma sun haɗa da:

- Dare Dubu Da Daya
- Labarun Hausawa Da Maƙ wabtansu
- Labaru Na Da Da Na yanzu
- Saiful Maluki
- Littafin Lissafi
- Al’amuran Duniya da Na Mutane
- Koyarwar Labarin Kasa da Tarihi
- Da sauransu

5.3.2 Hukumar Talifi

A shekarar 1933 an sauya sunan Hukumar Fassara ta koma Hukumar Talifi, watau *Literature Bureau*. Domin a faɗaɗa hukumar don a sami damar wallafa littattafai a cikin Hausa a kan fannoni daban-daban. Bayan an canza sunan hukumar, Daraktan ilimi na jihar Arewa, Hanns Bischer (Dan Hausa) ya kaddamar da wani shiri na gudanar da gasar rubuta kaɗaƙun labarai don samar da littattafan hira na labarai a tsarin rubutun zube. An dora nauyin gudanar da wannan gasar ga Hukumar Talifi wadda Dr. R.M. East yake shugabanta. Don haka, ya yi sanarwa tare da bayar da ka’idojin gasar, kuma an sanya cewa duk wanda ya kaɗo labari a rubuce za a karɓa a buga, kuma za a ba shi na goro. Wannan ya ja hankalin malamai da dama inda suka rubuta littattafai suka aika domin shiga gasar. Daga karshe an sami waƙanda suka yi nasara guda biyar kamar haka:

- Ruwan Bagaja na Malam Abubakar Imam
- Gandoki na Malam Bello Kagara
- Shaihu Umar na Malam Abubakar Tafawa Balewa
- Idon Matambayi na Malam Muhammadu Gwarzo
- Jiki Magayi na Malam John Tafida da Dr. R.M. East

An buga waƙannan littattafai, kuma aka rika amfani da su a makarantu da kuma karantawa don nishaɗi. Muhimmin aikin wannan hukuma ta Talifi shi ne ta shirya littattafai da buga jarida.

5.3.3 Kafa Kamfanin Gaskiya

Da farko Hukumar Talifi ce take tsara duk littattafan da ake wallafawa, da kuma jaridar Nijeriya ta Arewa wadda ta koma *Gaskiya Ta Fi Kwobo*. Amma a kan buga mafi yawa a Ingila, wasu a Ikko (Lagos), wasu a madaba'ar gwamnati da take a Kaduna, wasu a *Niger Press* ta Jos, domin Hukumar Talifi ba ta da madaba'a ta kan ta. Saboda haka, domin neman sauƙi da hanzari sai Gwamnan Nijeriya na lokacin, sai Arthur Richards ya nemi gwamnatin Ingila ta taimaki wa Hukumar Talifi da kuɗin sayan injinan buga littattafai da na gina kamfani. Gwamnatin Ingila ce ta taimaka da kuɗi aka kammala ginin *Gaskiya Corporation* da ke Zariy a shekarar 1945. Bayan samar da wannan kamafani ya zamo shi ne yake buga kusan duk littattafai da jaridun da ma'aikatan Hukumar Talifi suka tsara. Irin littattafan da aka buga sun haɗa da:

- Ka Koyi Karatu
- Ka Kara Karatu
- Ka Yi Ta Karatu
- Bala da Babiya
- Yawon duniyar Haji Baba
- Mungo Park Mabudin Kwara.

5.3.4 Kafa Hukumar NORLA

Yanzu kuma zan gabatar maka da batu a kan kafa Hukumar NORLA. Dalilin da ya haifar da kafa wannan hukuma shi ne sakamakon faɗin jihar Arewa, da yawan mutanenta, da buƙatuwarsu ga ilmin zamani, sai gwamnatin jihar Arewa ta yanke shawarar yin wani shiri na yada ilmi ga manya da kuma haɓaka rubuce-rubuce don kowa ya sami abin karantawa. A shekarar 1953 gwamnatin Arewa ta kafa kwamitin yaƙi da jahilci, wanda ya aka dorawa alhakin duba hanyoyin da suka kamata a bi don cim ma burin yada ilimin zamani, kwamitin ya kawo shawarwari kamar haka:

Gudanar da azuzuwan koyarwa.

Shirya littattafai cikin Hausar boko da kuma wasu manyan harsunan arewa.

Koyar da Ingilishi.

Tsara hotuna don koyar da ilmi a sauƙaƙe.

An yi yinkuri sosai wajen gudanar da kowane ɗaya daga cikin manufofin da kwamitin yaƙi da jahilci ya zayyana. Don haka, an buɗe

azuzuwan yaƙi da jahilci a ko'ina, tare da naɗa jami'an yaƙi da jahilci a kowane lardi domin kula da shirin.

Hanya ta biyu da kwamitin ya kawo ita ce ta shirya littattafai cikin Hausa a rubutun boko da na ajami. Don haka, aka kafa Hukumar Samar da Adabi ta Jihar Arewa (North Regional Literature Agency) wadda ake takaitawa da NORLA, wannan hukuma ta fara tsara littattafai tare da buga su a shekarar 1954.

Ayyukan da aka yi a hukumar NORLA suna da yawa, musamman tsarawa da buga littattafai iri-iri a kan fannoni daban-daban, da jaridu da waƙoƙi da kalandoji da hotunan wayar da kai da sauransu. Wasu daga ire-iren littattafan da aka tsara kuma aka buga a wannan hukuma sun haɗa da:

- Hanyar Karatu
- Hanyar Rubutu
- Hanyar Lisssafi
- Ajami da Boko
- Yadda ake Rubuta Wasifa
- Mu Koyi Hausa
- Mu Yaƙi Jahilci
- Da sauransu.

Bugu da fari hukumar NORLA ta buga jaridu iri-iri waɗanda aka tsara don kowane Lardi na Jihar Arewa. Misali akwai jaridun da aka tsara aka buga a cikin harshen Hausa, waɗanda suka haɗa da:

Sunan Jarida		Lardi
Jakadiya	-	ko'ina
Alfijir	-	ko'ina
Abiki	-	don makarantu
Zaruma	-	Sokoto
Gamzaki	-	Filato
Himma	-	Katsina
Sodangi	-	Kano
Zumunta	-	Bauchi
Bazazzaga	-	Zazzau
Haske	-	Neja

Wannan hukuma ta gudanar da ayyuka ta fuskar tsarawa da buga littattafai da jaridu a cikin harshen Hausa da sauran manyan harsunan jihar Arewa. Wata hanyar da ta taimaka wajen haɓaka rubutun boko ita ce kafa Kamfanin Samar da Littattafai na NNPC a Zariya. Yanzu sai ka biyo ni ka ji labarin.

5.3.5 Kafa Kamfanin Littattafai na NNPC

An kafa Kamfanin Littattafai na Nijeriya ta Arewa (Northern Nigerian Publishing Company Limited), watau NNPC a shekarar 1966, sakamakon kulla yarjejeniya tsakanin Gwamnatin jihar Arewa da wani kamfanin tallan littattafai na Ingila mai suna *Macmillan Publishers*. An ba wannan kamfani damar ya zaɓi duk littattafan da ya ga zai saya a cikin tsofaffin littattafan da aka buga a baya domin sabunta buga su. Bugu da ƙari, kamfanin NNPC yana karɓar rubuce-rubucen mawallafan Hausa, bisa yarjejeniya, su buga don haɓaka rubuce-rubuce-Hausa. Baya ga littattafan da wannan kamfani ya buga a fannoni daban-daban, kamfanin ya gudanar da wata gasa ta wallafe-wallafen kagaggun labarai na Hausa, kamar yadda hukumar Talifi ta yi a shekarar 1933. Don haka, marubuta da dama sun shiga gasar, daga ƙarshe aka zaɓi guda takwas aka yi musu kyauta. Daga cikin littattafan akwai:

- So Aljannar Duniya na Hafsat Abdulwahid
- Amadi na Malam Amah na Magaji Dambatta
- Mallakin zuciyata na Sulaiman I. Katsina.

Wadannan hukumomi da aikace-aikacen da suka gudanar sun tallafa sosai wajen bunƙasar rubutun Hausa. Duk bayanar da na gabatar maka idan ka duba Yahaya, (1988) duk za ka gan su har ma ka samu ƙarin bayani a game da su.

na biyu).

Auna Fahimta

An kafa Kamfanin Littattafai na Nijeriya ta Arewa (Northern Nigerian Publishing Company Limited) a shekarar _____
Wacce Gwamnati ce ta taimaka wa Hukumar Talifi da kuɗin sayan injinan buga littattafai?

5.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci cewa:

- Bunƙasar rubutun boko a ƙasar Hausa yana da alaƙa da zuwan Turawa da ayyukansu.
- Hukumomin da suka taka rawa wajen haɓakar rubutun boko sun ƙunshi zuwan kafa hukumar fassara da hukumar talifi da

kamfanin gaskiya da hukumar NORLA da kamfanin samar da littattafai na NNPC.

- ‘Yan kasa sun bayar da gudunmawa farkashin hukumomin gwamnati.
- Samar da makarantun boko na daya daga cikin ginshikan abubuwan da suka taka rawa wajen bunkasar rubutun boko.

5.5 Ma’anar Muhimman Kalmomi

5.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Bargery, George. Percy. A Hausa-English Dictionary. London: OUP, 1974.

Bunza, Aliyu. Muhammad. Rubutun Hausa: Yadda Yake da Yadda Ake Yin Sa. Lagos: Ibrash Islamic Publications Centre LTD, 2002.

Dangambo, Abdulkadir. Ka’idojin Rubutun Hausa: Matattakala Zuwa ga Harshen Kasa.

Cikin Rufa’i, A. da Yahaya, Y. da Bichi, A. (ed). Nazari Kan Harshe da Adabi da Al’adu na Hausa. Littafi na Uku. Kano: Jami’ar Bayero, 1993.

Mahmoud, Ibrahim. Ka’idojin Rubutun Hausa: Don Dalibai da Marubuta da Masu Nazari. Kano: Ahmadu Publishing Network, 2001

Muhammad, Dalhatu. Hausa Metalanguage. Bol I. Ibadan: Unifersity Press Limited, 1990.

Pebret, Dabier. The Written World in UNESCO COURIER (the origin of writing). Paris. UNESCO, 1995.

Sa’id, Bello. Ka’idoji-Rubutun Hausa: Jagora ga Marubuta. Kano: Benchmark Publisher Limited 2004.

Skinner, Neil. An Anthology of Hausa Literature. Zaria, NNPC, 1980.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idojin Rубutunta. Kaduna:

Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

Yahaya, Ibrahim. Yaro. Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa. Zaria:

NNPC, 1988.

5.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1- An kafa Kamfanin Littattafai na Nijeriya ta Arewa (Northern Nigerian Publishing Company Limited) a shekarar _____
1966

Wacce Gwamnati ce ta taimaka wa Hukumar Talifi da kudin sayan injinan buga littattafai?
Gwamnatin Ingila

RUKUNI NA 2

- Kashi Na 1 Dangantakar Harshe da Al'umma
- Kashi Na 2 Kare-Karen Harshen Hausa
- Kashi Na 3 Daidaitacciyar Hausa
- Kashi Na 4 Siffofin Daidaitacciyar Hausa I
- Kashi Na 5 Siffofin Daidaitacciyar Hausa II

KASHI NA 1 DANGANTAKAR HARSHE DA AL'UMMA

Abubuwan da suke ciki

- 1.1 Gabatarwa
- 1.2 Manufar Darasi
- 1.3 Dangantakar Harshe da Al'umma
- 1.4 Takaitawa
- 1.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 1.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 1.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi maka bayani a kan dangantakar harshe da rayuwar al'umma. Harshe shi ne tubulin ginin al'umma. Domin al'umma ba ta tabbata sai da samuwar harshen da za ta yi amfani da shi wajen isar da saƙo. Harshe a koyaushen yana da alaƙa da mai magana da shi. Irin wannan alaƙa tana iya zuwa a yanayi na magana don sadarwa ko kuma a yanayi na yin rubutu don sadarwa. Shi rubutu ko na boko ko na ajami masu yin sa dai mutane ne da suke da tsari na zamantakewa. Wannan shi ya sa za a kalli dangantakar magana da zamantakewar al'umma. A nan za ka fahimci cewa akwai dangantaka mai ƙarfi tsakanin harshe da al'umma. Domin kuwa babu yadda za a samu al'umma a kuma ce babu harshen da al'ummar take magana da shi. Dangantakar harshe da al'umma, dangantaka ce ta jini da tsoka. Wannan dangantakar ita ta haifar da fannin ilimin da ake kira Ilimin Walwalar Harshe (*Sociolinguistics*). Ke nan za mu iya cewa ilimin walwalar harshe, ɗaya daga cikin rassa ne na ilimin kimiyyar harshe da ya danganci yadda al'umma take yin amfani da harshe. Duk irin rawar da harshen ɗan'adam yake takawa wadda ta danganci harkokin rayuwa da al'ada da jinsi da rukunonin jama'a da yadda al'umma take yin amfani da harshe da bambance-bambancen da ake samu wajen sadarwa da manufofin harshen ƙasa da sauransu duk sun shafi ilimin walwalar

harshe. A takaice dai, duk abin da ya shafi amfani da harshe a tsarin zamantakewar al'umma yana karkashin ilimin walwalar harshe ko dangantakar harshe da al'umma.

1.2 Manufofin Darasi

A farshen wannan kashi za ka fahimci:

- Dangantakar harshe da dangogin rayuwar al'umma.
- Shimfidar nazarin kare-karen harshen Hausa.

1.3 Dangantakar Harshe Da Al'umma

Da farko yana da kyau ka fahimci cewa harshe da al'umma tamkar jini da tsoka ne. Matuƙar an samu al'umma, to lallai kuwa a samu harshenta na sadarwa. Wannan na yin nuni da cewa kowace al'umma tana da irin nata hanyoyin da take sarrafa harshenta. Wannan alaƙar tsakanin harshe da walwalar al'umma ita ta samar da ilimin walwalar harshe. Wato, nazarin harshe ne ya haɗu da nazarin walwalar (zamantakewar) ɗan'adam suka samar da ilimin walwalar harshe. Wannan shi yake nuni da cewa ilimin walwalar harshe reshe ne daga cikin rassan ilimin kimiyyar harshe. Me ake nufi da ilimin walwalar harshe? Yakasai (2012: 24) ya bayyana ilimin walwalar harshe da cewa “Dukkanin abin da ya shafi jama'a ta fannin hulɗar rayuwa, sannan kuma har za su buɗe baki su yi magana game da wannan abu, to yana cikin wannan fanni na walwalar harshe”. Dangane da wannan bayanin na Yakasai (2012), Ilimin walwalar harshe fanni ne na ilimin kimiyyar harshe da ya danganci amfani da harshe a tsarin rayuwar al'umma.

Idan muka buɗa jakar wannan ma'ana za mu ga cewa dangantakar harshe da al'umma ya ƙunshi rayuwa da al'ada da jinsi da rukunonin jama'a da bambance-bambancen da ake samu wajen sadarwa da manufofin harshen kasa da sauransu saboda duk sun shafi amfani da harshe don kyautata zamantakewa. Duk dangantakar da take tsakanin harshe da dangogin rayuwar al'umma da aka bayyana a kasa da ma waɗanda ba a bayyana ba duk suna cikin jakar ilimin walwalar harshe. Misali:

- Dangantakar harshe da al'ada
- Dangantakar harshe da addini
- Dangantakar harshe da jinsi

- Dangantakar harshe da rukunonin al'umma
- Dangantakar harshe da muhallin magana
- Dangantakar harshe da siyasa
- Dangantakar harshe da yanayin ƙasa
- Dangantakar harshe da ilimi / tarbiya

Misali, ta fuskar dangantakar harshe da rukunonin al'umma ake samun Hausar da ta kebanta da wani rukuni na jama'a kamar Hausar sarakuna da Hausar 'yan kasuwa da Hausar matan aure ko zawarawa da Hausar samari da 'yan mata da Hausar malamai da Hausar dalibai da makamantansu.

Ka duba aikin Yakasai (2012) ya yi cikakken bayanin kowace dangantaka.

Tun da dai, ilimin walwalar harshe magana ce ta gamayya tsakanin harshe da al'umma; wannan ya sa masana ilimin walwalar harshe bayyana cewa ma'aunan ilimin walwalar harshe sun kunshi:

- Shekara
- Jinsi
- Mufami
- Muhalli
- Sana'a
- Matsayin mutum ko mai magana

Dangane da tsarin ma'aunan ilimin walwalar harshe Yakasai (2012) ya bayyana cewa ma'aunan suna shigar juna ne (kamar yadda harshe da al'umma suka yi tasiri kan juna) ta fuskar dangantaka da zaɓin harshe da karin harshe da kuma dangantaka ta fuskar zamantakewa ko tsarin rayuwar jama'a. Wadannan ma'aunan su ne ginshikai wajen bayyana dangantakar harshe da al'umma.

Duk bayanin da na gabatar maka a nan su ne suke yin nuni da cewa magana da rubutu suna da alaƙa da zamantakewar al'umma. Saboda haka wannan bayanin da na yi maka shimfiɗa ce dangane da kashi na gaba da zan yi maka bayaninsa.

Auna Fahimta

1-	Me ake nufi da walwalar harshe?
2-	Kawo ma'aunan walwalar harshe guda biyar.

1.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci cewa:

- Sadarwa ta hanyar magana da rubutu sun ginu ne a kan tsarin zamantakewar al'umma.
- Dangantakar harshe da al'umma dangantaka ce ta jini da tsoka.
- Irin wannan dangantaka ita ce ta haifar da fannin ilimin kimiyyar harshe da ake kira 'ilimin Walwalar Harshe'.
- Ma'aunan ilimin kimiyyar harshe su ne muhimmai wajen fayyace yadda al'umma take yin amfani da harshe.
- Dangantakar harshe da al'umma shi ne yake nuni da samuwar kare-karen harshe.

1.4 Ma'anar Muhimman Kalmomi

Ilimin walwalar harshe: -Dukkanin abin da ya shafi jama'a ta fannin hulɗar rayuwa, sannan kuma har za su buɗe baki su yi magana game da wannan abu, to yana cikin wannan fanni na walwalar harshe.

1.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Ahmed, Umaru and Bello, Daura. An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects. Zaria: NNPC, 1970.

Bagari, Dauda Muhammad. Bayanin Hausa: Jagora Ga Mai Koyon Ilimin Bayanin Harshe. Rabat-MAROC: Imprimerie El Maarif Al Jadida, 1986.

Bello, Ahmadu. The Dialects of Hausa. Enugu: Fourth Dimension Publishing Company Limited, 1992.

Bello, Ahmadu. 2014. Sabon Nahawun Hausa. Zaria: Ahmadu Bello Unifersity Press Limited, 2014.

Jinju, Muhammadu Hambali. Rayayyen Nahawun Hausa. Zaria: NNPC, 1980.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Alfiyyar Mu'azu Sani 3: Karorin Harshen Hausa a Wake. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2003.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Siffofin Daidaitacciyar Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2009.

Yakasai, Salisu Ahmed. Jagoran Ilimin Walwalar Harshe. Sokoto: Garkuwa Media Services Limited, 2012.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idoin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

1.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1. Me ake nufi da walwalar harshe?
  - i. Ilimin walwalar harshe fanni ne na ilimin kimiyyar harshe da ya danganci amfani da harshe a tsarin rayuwar al'umma.
  - ii. Ilimin walwalar harshe da cewa "Dukkanin abin da ya shafi jama'a ta fannin hulɗar rayuwa, sannan kuma har za su buɗe baki su yi magana game da wannan abu, to yana cikin wannan fanni na walwalar harshe".
2. Kawo ma'auni walwalar harshe guda biyar.
  - i. Shekara
  - ii. Jinsi
  - iii. Muƙami
  - iv. Muhalli
  - v. Sana'a
  - vi. Matsayin mutum ko mai magana

KASHI NA BIYU**KARE-KAREN HARSHEN HAUSA****Abubuwan da suke ciki**

- 1.1 Gabatarwa
- 1.2 Manufar Darasi
- 1.3 Kare-Karen Harshen Hausa
- 1.4 Takaitawa
- 1.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 1.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 1.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

2.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi maka bayani a kan wani nau'i da ya shafi dangantakar harshe da rayuwar al'umma. Wannan nau'i shi ne ire-iren karin harshen Hausa. Kafin mu shiga bayani kan ire-rien karin harshen Hausa za mu waiwayi ma'anar karin harshe. Domin sai ka fahimci 'karin harshe' sannan za ka iya fayyace karorin da suke cikin Hausa. Karin harshe kamar yadda zan gabatar maka nan gaba nau'i ne na harshen al'umma, ba wani harshe ne daban ba. Karin harshe yana da muhimmanci a fagen kimiyyar harshe domin yana taimakawa wajen raya harshe da kuma fayyace masu magana da harshe. Ya kamata ka sani cewa 'karin harshe' siffa ce gama duniya, domin duk harsunan duniya da ake rubuta su suna da abin da ake kira 'karin harshe'. Ba a Hausa kadai ake samun karin harshe ba. Misali, ka ga a harshen Yarabanci akwai karorin kamar na Ekiti da na Oyo da na Ondo da na Ijebu. Idan ka dauki Nupanci za ka ga cewa yana karin harshen a Bida da na Agaiye (Sani, 2009: 6). A takaice dai, duk abin da ya shafi amfani da harshe a cikin al'umma za a iya danganta shi da karin harshe. Yanzu sai ka biyo ni don ka ji bayanin da zan yi maka game da kare-karen harshen Hausa.

2.2 Manufar Darasi

A harshen wannan kashi za ka fahimci:

- Ma'anar karin harshe.
- Karorin da Hausa take da su.

2.3 Kare-Karen Harshen Hausa

Kare-karen harshe yana daga cikin rassan ilimin walwalar harshe. Kare-karen harshe (ko karorin harshe) jam'i ne na karin harshe. Karin harshe abu ne da ya zama gama duniya. Batun karin harshe bai tsaya ga kananan harsuna ba, ya haɗa da manyan harsuna na duniya kamar Ingilishi da Larabci da Sinanci (Mandaranci) da Rashanci da Sipaniyanci da sauransu. Wato, manya da kananan harsunan duniya duk suna da nau'in karorin harshen da suka keɓanta da su. Idan aka ce karin harshe me ake nufi? Ga yadda Sani (2003: 3-4) ya bayyana ma'anar karin harshe a waɗannan baitoci:

31. To shi dai karin harshe,
Fa nau'i ne na shi harshe.
32. Na sadarwa guda fa daɗa,
Ka gane kar ka daburce.
33. A shiyya nan ta al'umma,
Musamman ai ka kiyaye.
34. Ake yin shifa amfani,
Da wannan dai karin harshe.
35. Ma'ana nan kowace shiyya,
Da nata ka san karin harshe.
36. Karin harshen a nan shiyya,
Da wancan ai daban fa yake.
37. Sai dai nan ka lura da kyau,
Kacokan 'yan gida ɗaya ne.
38. Domin duk da bambancin,
Tsakani nasu ba kome.
39. Mai wannan karin harshe,
Da wancan duk sukan gane.
40. Sukan dai gane junansu,
Su sadar nan cikin harshe.

Sani (2003) ya fito da ma'anar karin harshe daga baiti na 31 zuwa na 40. Waɗannan baitoci sun bayyana mana cewa shi dai karin harshe wani

nau'i ne na harshe da ake yin amfani da shi wajen sadarwa. Wato, shi ba harshe ne mai zaman kansa ba. Ana samun karin harshe a shiyya-shiyya, kowace shiyya da nata karin harshen. Wannan yana yin nuni da cewa harshe guda ɗaya zai iya samun karin harshe masu yawa gwargwadon jama'ar da suke yin amfani da harshen. Kuma ko da an samu karorin harshe a cikin harshe guda, masu magana da kare-karen harshen sukan gane junansu, babu wata matsala. Domin ai harshe ne guda ɗaya. Misali, idan muka duba harshen Ingilishi a Burtaniya za mu ga cewa a kudu maso yamma na Ingila akwai karin harshen Ingilishi da ake kira da daidaitaccen harshe. An kira shi da daidaitaccen karin harshen Ingilishi saboda ana danganta shi da jami'ar Odfford da jami'ar Cambridge da kuma gidan radiyon BBC. Sauran kare-karen Ingilishin sun haɗa da karin harshe na Arewacin Ingila a shiyyar Yorkshire da Lancashire da karin harshen Scotland da na Wales da sauransu. Haka kuma, idan muka duba Ingilishi dangane da yadda ake amfani da shi a wasu ƙasashe za mu ga cewa akwai kare-karen harshe masu yawa. Misali, akwai karin harshen Amurka da na Indiya da na Astiraliya da na Nijeriya da sauransu. Haka lamarin yake idan aka duba manya da ƙananan harsunan duniya. To, yaya lamarin karorin harshe yake dangane da harshen Hausa?

Harshen Hausa yana ɗaya daga cikin manyan harsunan Afirka wanda ya fi sauran harsunan yawan al'umma. Karorin harshe kamar yadda ka ji na ambata a baya suna yawaita gwargwadon yawan mutanen da suke magana da harshen. Yawan jama'ar da harshen Hausa yake da shi ya haifar da karorin harshe masu yawa a cikin harshen. Dalilin samuwar kare-karen harshe yana da nasaba da yawan masu magana da harshe. Saboda kamannin harshe suna sassauyawa daga jiha zuwa jiha, dangane da nisan jihohin da kuma halayyar sadarwa tsakaninsu. Wannan nisan da ke tsakanin masu magana da harshe shi ya haifar da rukunonin karin harshe. Sani (2003) ya nuna cewa akwai rukunoni biyu na karin harshen Hausa, akwai karorin harshe na rukunin gabas da kuma na rukunin yamma. Na rukunin gabas sun haɗa da Kananci (Hausar Kano) da Dauranci (Hausar Daura) da Guddiranci (Hausar Azare / Katagum) da Bausanci (Hausar Bauchi) da kuma Zazzaganci (Hausar Zazzau / Zariya). Na rukunin yamma sun ƙunshi Arewanci (Hausar Dogon Dutse) da Katsinanci (Hausar Katsina) da Damagaranci (Hausar Damagaran / Zinder) da Gumalanci (Hausar Gumel) da Sakkwatanci (Hausar Sakkwato) da Kurhwayanci (Hausar Filimge) da sauransu. Waɗannan kare-karen da na bayyana maka ba su ke nan ba, kamar yadda Tudun Wazirchi (2009) ya bayyana za a iya samun ƙarin wasu kare-karen irin na kan iyaka da maƙwabtun Hausawa da ma na zango-zango da Hausawa kan kakkafa a wurare daban-daban.

Ya kamata ka fahimci cewa Hausa ba ta tsaya kawai a Nijeriya ba ta shiga har Nijar. Wannan shi ya sa aka samu karorin harshen Hausa a

Nijar da suka hada da Arewanci (a Dogon Dutse) da Adaranci (a Tawa) da Gobiranci (a Tsibiri) da Damagaranci (a Damagaran/Zinder) da kuma Kurfayanci (a Filinge).

An ce masu magana da karorin harshe suna fahimtar junansu babu wata matsala ta fuskar sadarwa. To, abin tambaya a nan shi ne mene ne ya bambanta su? Za mu yi nazarin wannan tambaya ta yin la'akari da karorin da suke a cikin Nijeriya.

Dangane da abubuwan da na fada maka a baya Wurma (2005:36) ya kawo su wasu kare-kare da ya kira na nahiya a cikin Nijeriya da Nijar. Kuma kowanne ɗaya daga ciki yana kunshe da wasu kashe-kashe kamar haka:

A Nijeriya akwai kare-karen Hausa kamar irin su:

Kananci	-	Hausar Kano
Katsinanci	-	Hausar Katsina
Dauranci	-	Hausar Daura
Zazzaganci	-	Hausar Zazzau (Zariya)
Sakkwatanci	-	Hausar Sakkwato
Bausanci	-	Hausar Bauci
Zamfaranci	-	Hausar Zamfa
Hadejanci	-	Hausar Hadeja
Gumalanci	-	Hausar Gumel
Kabanci	-	Hausar Kabi/Kebbi
Guddiranci	-	Hausar Azare/Katagum

A Jamhuriyar Nijer Akwai Kare-karen Hausa kamar haka:

Damagaranci	-	Hausar Damagaran
Adaranci	-	Hausar Adar (Tawa)
Gobiranci	-	Hausar Gobir (Tsibiri)
Arewaci	-	Hausar Arewa (Dogon-Dutsi)
Kurfayanci	-	Hausar Kurafai (Filinge)
Canganci	-	Hausar Cangawa (Gaya)
Agadasanci	-	Hausar Agadas

Auna Fahimta

1-	Me ake nufi da Karin harshe?
2-	Kawo Karin harshen a Nijeriya da Nijar guda biyar-biyar.

2.4 Takaitawa

A wannan kashi, ka fahimci cewa:

- Jimla a nahawun magana ce mai tsari na musamman dāuke da cikakkiyar ma'ana.
- Kuma kalmomin da suke a harshe su ne tubalan da ake yin amfani da su wajen gina ta.
- Kalmomin da ake harhadawa su samar da jimla su ne rukunonin nahawun harshen.
- Akwai jimloli marasa aikatau kamar dirkau da tambayau da kuma nunau.
- Kalmomin 'dirka' sun taka muhimmiyar rawa a duk nau'o'in jimlolin.
- Jimlolin gaba daya an gina su ne a kan ka'idar jinsi ta nahawun Hausa, duk inda aka yi amfani da 'dirka' ne to lallai jinsin namiji ko jam'i ake tabbatarwa, idan kuwa ce ta zo a jimlar za ka ga cewa jinsin mace ake tabbatarwa.

2.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

karin harshe: - wani nau'i ne na harshe da ake yin amfani da shi wajen sadarwa.

2.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Ahmed, Umaru and Bello, Daura. An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects. Zaria: NNPC, 1970.

Bagari, Dauda Muhammad. Bayanin Hausa: Jagora Ga Mai Koyon Ilimin Bayanin Harshe. Rabat-MAROC: Imprimerie El Maarif Al Jadida, 1986.

Bello, Ahmadu. The Dialects of Hausa. Enugu: Fourth Dimension Publishing Company Limited, 1992.

Bello, Ahmadu. 2014. Sabon Nahawun Hausa. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited, 2014.

Jinju, Muhammadu Hambali. Rayayyen Nahawun Hausa. Zaria: NNPC, 1980.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Alfiyyar Mu'azu Sani 3: Karorin Harshen Hausa a Wake. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2003.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Siffofin Daidaitacciyar Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2009.

Tudun Wazirchi, Abdullahi Garba Imam. Mu San Kare-Karenmu. Kano: Rurum Printing and Publishing Company, 2009.

Yakasai, Salisu Ahmed. Jagoran Ilimin Walwalar Harshe. Sokoto: Garkuwa Media Services Limited, 2012.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idoin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

2.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1- Me ake nufi da karin harshe ?

karin harshe wani nau'i ne na harshe da ake yin amfani da shi wajen sadarwa. Wato, shi ba harshe ne mai zaman kansa ba. Ana samun karin harshe a shiyya-shiyya, kowace shiyya da nata karin harshen.

2- Kawo Karin harshen a Nijeriya da Nijar guda biyar-biyar.

A Nijeriya akwai kare-karen Hausa kamar irin su:

Kananci	-	Hausar Kano
Katsinanci	-	Hausar Katsina
Dauranci	-	Hausar Daura
Zazzaganci	-	Hausar Zazzau (Zariya)
Sakkwatanci	-	Hausar Sakkwato
Bausanci	-	Hausar Bauci
Zamfaranci	-	Hausar Zamfa
Hadejanci	-	Hausar Hadeja
Gumalanci	-	Hausar Gumel

Kabanci	-	Hausar Kabi/Kebbi
Guddiranci	-	Hausar Azare/Katagum

A Jamhuriyar Nijer Akwai Kare-karen Hausa kamar haka:

Damagaranci	-	Hausar Damagaran
Adaranci	-	Hausar Adar (Tawa)
Gobiranci	-	Hausar Gobir (Tsibiri)
Arewaci	-	Hausar Arewa (Dogon-Dutsi)
Kurfayanci	-	Hausar Kurafai (Filinge)
Canganci	-	Hausar Cangawa (Gaya)
Agadasanci	-	Hausar Agadas

KASHI NA UKU   DAIDAITACCIYAR HAUSA

Abubuwan da suke ciki

- 3.1 Gabatarwa
- 3.2 Manufar Darasi
- 3.3 Ma'anar Daidaitacciyar Hausa
  - 3.3.1 Amfanin Daidaitacciyar Hausa Takaitawa
- 3.4 Takaitawa
- 3.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 3.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 3.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

3.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi maka bayani kan Daidaitacciyar Hausa. Zan kawo maka takaitaccen bayanin yadda aka samar da ita. Sannan da bayanin wuraren da ake amfani da ita. Domin harshen Hausa na ɗaya daga cikin harsuna na duniya da suka sami cigaba ta fuskar tsari da aiwatarwa. Saboda haka, masana harshen Hausa a lokuta daban-daban suka gudanar da taruka domin ganin an samar da matsaya ɗaya ta fuskar rubuta harshen Hausa. Wannan dalili ne da ya haifar da 'Daidaitacciyar Hausa'. Ya kamata na kara sanar da kai cewa 'Daidaitacciyar Hausa' ba wani harshe ne daban ba, nau'i ce na Hausa wadda ta taro duk karorin harshen Hausa. Wato dai, an samar da ita ne daga karorin harshen Hausa. Wannan batu na daidaitaccen harshe yana da matuƙar muhimmanci a fannin ilimin kimiyyar harshe saboda ruwan dare ne a duk harsunan duniya. Duk harsunan da suka bunkasa ake rubutu da su za ka ga cewa suna da abin da ake kira 'daidaitaccen harshe'. A wannan kashi zan kawo maka ma'anar Daidaitacciyar Hausa da wuraren da ake yin amfani da ita da kuma dalilan da suka sa ake yin amfani da ita.

3.2 Manufofin Darasi

A ƙarshen wannan kashi za ka fahimci:

- Ma'anar Daidaitacciyar Hausa.
- Wuraren da ake yin amfani da Daidaitacciyar Hausa.
- Dalilan da suka sa ake yin amfani da Daidaitacciyar Hausa.
- Muhimmancin amfani da Daidaitacciyar Hausa.

3.3 Ma'anar Daidaitacciyar Hausa

Tarihin Daidaitacciyar Hausa tafiya yake yi da bunƙasar rubutu boko. Tun lokacin da aka kafa hukumar fassara da ta talifi Turawa a lokacin suke ta fofarin ganin cewa an shimfida wa rubutun boko ka'idoji, wannan ya sa aka samar da Daidaitacciyar Hausa. Da irin wannan Hausar aka fara buga jaridar Hausa zalla wadda ake kira Gaskiya Ta Fi Kwabo a shekarar 1939. A shekara ta 1912 ne, aka kafa harsashin samar da Daidaitacciyar Hausa a farkashin Dan Hausa (Hans Bischer), aka kuma cigaba da farkafa shirin. An yi tarurrukan masana harshen Hausa daban-daban domin fara wa juna ilimi a kan Daidaitacciyar Hausa. Duk domin samar da kalmomin harshen Hausa wadanda za a riƙa amfani da su da kuma rubuta su. Daga nan ne aka samar da Daidaitacciyar Hausa wadda ake amfani da ita a wajen rubuta fasidu da littattafai da kuma a wajen sadarwa ta yau da kullum. Haka kuma, samar da Daidaitacciyar Hausa ya taimaka wajen amfani da hanya daya wajen isar da saƙo ga masu ji da amfani da harshen Hausa a Duniya. To, me ake nufi da 'Daidaitacciyar Hausa'?

Masana sun yi ta fofarin bayyana ma'anar Daidaitacciyar Hausa kamar haka: Sani (1999: 3) cewa ya yi "Daidaitacciyar Hausa ita ce nau'in Hausar da ake amfani da ita wajen koyar da harshen, wajen karanta labarai a rediyo ko talabijin, ko wajen buga littattafai da jaridu da mujallu da sauran lamurran da suka shafi aikin hukuma". Ya fara da cewa, "Ita wannan Daidaitacciyar Hausa debe-debe ce. Ma'ana akwai sauran karorin harshen daban a cikinta, kamar Katsinanci da Dauranci da Zazzaganci da sauransu. Sai dai kuma a duk cikin wadannan Kananci ya fi yawa". Shi kuwa Wurma (2005: 2) cewa ya yi "Daidaitacciyar Hausa, ita ce Hausar da aka tace kuma masana ilimin harshen Hausa a tarruka daban-daban suka amince a yi amfani da ita". Duba yadda Sani, (2003: 9-10) ya kawo ma'anar Daidaitacciyar Hausa a wake kamar haka:

95. Daidaitacciyar Hausa,
Ma'anarta a nan ka dai gane.
96. Nau'i ne na harshen Hau-
Sa anka fitar fa don a fake.
97. A fake nan farkashi nata,
A daidaito karin harshe.
98. Karori namu harshen nan,

- Yawa a gare sub a inke.
99. Idan an zi fa koyarwa,
Cikin Hausar da wane ne?
  100. Da wane ne cikinsu dada,
Fa za ai nan ka dai gane.
  101. Ko kuwa nan gidajen re-
Diyo wane suke zabe.
  102. Wajen fa karanta labarai,
Misali ne kana ko sane.
  103. Ko kuwa ma jaridunmu
Mujallun ma da wane ne?
  104. Fa za a buga karin harshe
Rudami akwai kwance.
  105. Ashe ke nan ana da bufa-
Ta a fitar karin harshe.
  106. Da zai haɗe duk karorin nan,
Komai ya zamo a daidaice.
  107. Masana suka kai da kawowa,
Suka fidda fa shi karin harshe.
  108. Daidaitacciyar Hausa,
Ita ce wannan karin harshe.

Ka ga daga baiti na 95 zuwa na 108 Sani, (2003) ya kawo cikakken bayani dangane da ma'anar Daidaitacciyar Hausa da dalilan da suka haifar da ita. Haka ma a cikin waɗannan baituka ya nuna mana wuraren da ake yin aamfani da Daidaitacciyar Hausa. Wuraren da ake yin amfani da Daidaitacciyar Hausa sun kunshi gidan rediyo da talabijin da jaridu da mujallu da littattafai da koyarwa a makarantu da hukumomin gwamnati. Ka ga ke nan Daidaitacciyar Hausa tana da matuƙar muhimmanci ta fuskar haɗa kan Hausawa da kuma cewa harshen Hausa ɗaya ne. Domin duk karorin harshen su ne suka haɗu suka samar da ita. Shi ya sa Daidaitacciyar Hausa ta zama tamkar hatsin bara.

Idan aka ce Daidaitacciyar Hausa, to ana nufin Daidaitaccen Harshe wanda ake yin amfani da shi wajen ka'idar rubutu kuma gwamnati ta amince da shi. Daidaitaccen harshe ana yin amfani a wurare na

musamman kamar a makarantu da hukumumin gwamnati da majalisu da kotuna sauran muhimman wurare da Sani (2003) ya kawo a cikin baitocinsa.

3.3.1 Amfanin Daidaitacciyar Hausa

Tunda ka fahimci ma'anar Daidaitacciyar Hausa da yadda aka samar da ita, yanzu kuma zan sanar da kai wasu daga cikin fa'idojinta game da Hausa da Hausawa. Dangambo (2015) ya zayyano muhimmancin Daidaitacciyar Hausa kamar haka:

- Kara inganta harshen Hausa da yada shi a ko'ina.
- Gina mutunci da shahara da martabar harshen Hausa.
- Habaka harshen Hausa.
- Daidaita furucin kalmomin Hausa.
- Kawo ingantacciyar sadarwa da fahimta cikin sauki.
- Kawo hadin-kai tsakanin Hausawa.
- Kirkiro hikimomi cikin harshen Hausa.
- Daidaita ma'anonin kalmomi da ginin jimla.
- Inganta rubutun Hausa da kawar da shakku wajen yin sa.
- Hausa ta zama daya ga mai koyo a duk inda ya kasance kamar a

Ingilishi da kuma

Larabci.

Wadannan su ne wasu daga cikin fa'idojin amfani da Daidaitacciyar Hausa.

Auna Fahimta

1-	Mene ne daidaitacciyar Hausa?
2-	Kawo amfani daidaitacciyar Hausa.

3.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci cewa:

- Daidaitacciyar Hausa nau'i ce na Hausa.
- Dalilai da dama su suka haifar da samuwar Daidaitacciyar Hausa.
- Daidaitacciyar Hausa ana yin ta a wurare na musamman kamar a kafafen watsa labarai na rediyo da talabijin a cikin Nijeriya da kasashen ketare da kuma jarida da makarantu da kotuna da hukumomin gwamnati da majalisu da mujallu da makamantansu.
- Fa'idojin amfani da Daidaitacciyar Hausa.

- Daidaitacciyar Hausa an samar da ita ne ta hanyar yin tarurrukan masana.

3.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

Daidaitacciyar Hausa: - ita ce nau'in Hausar da ake amfani da ita wajen koyar da harshen, wajen karanta labarai a rediyo ko talabijin, ko wajen buga littattafai da jaridu da mujallu da sauran lamurran da suka shafi aikin hukuma".

3.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Ahmed, Umaru and Bello, Daura. An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects. Zaria: NNPC, 1970.

Bagari, Dauda Muhammad. Bayanin Hausa: Jagora Ga Mai Koyon Ilimin Bayanin Harshe. Rabat-MAROC: Imprimerie El Maarif Al Jadida, 1986.

Bello, Ahmadu. The Dialects of Hausa. Enugu: Fourth Dimension Publishing Company Limited, 1992.

Bello, Ahmadu. 2014. Sabon Nahawun Hausa. Zaria: Ahmadu Bello Unibersity Press Limited, 2014.

Jinju, Muhammadu Hambali. Rayayyen Nahawun Hausa. Zaria: NNPC, 1980.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Alfiyyar Mu'azu Sani 3: Karorin Harshen Hausa a Wake. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2003.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Siffofin Daidaitacciyar Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2009.

Tudun Wazirchi, Abdullahi Garba Imam. Mu San Kare-Karenmu. Kano: Rurum Printing and Publishing Company, 2009.

Yakasai, Salisu Ahmed. Jagoran Ilimin Walwalar Harshe. Sokoto: Garkuwa Media Serbices Limited, 2012.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idodin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

3.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1. Mene ne daidaitacciyar Hausa?
Daidaitacciyar Hausa ita ce nau'in Hausar da ake amfani da ita wajen koyar da harshen, wajen karanta labarai a rediyo ko talabijin, ko wajen buga littattafai da jaridu da mujallu da sauran lamurran da suka shafi aikin hukuma".
2. Kawo amfani daidaitacciyar Hausa guda bakwai.
  - i. Kara inganta harshen Hausa da yafa shi a ko'ina.
  - ii. Gina mutunci da shahara da martabar harshen Hausa.
  - iii. Habaka harshen Hausa.
  - iv. Daidaita furucin kalmomin Hausa.
  - v. Kawo ingantacciyar sadarwa da fahimta cikin sauki.
  - vi. Kawo haɗin-kai tsakanin Hausawa.
  - vii. Kirkiro hikimomi cikin harshen Hausa.
  - viii. Daidaita ma'anonin kalmomi da ginin jimla.
  - ix. Inganta rubutun Hausa da kawar da shakku wajen yin sa.
  - x. Hausa ta zama ɗaya ga mai koyo a duk inda ya kasance kamar a Ingilishi da kuma Larabci.

KASHI NA HUDU   SIFFOFIN DAIDAITACCIYAR HAUSA I

Abubuwan da suke ciki

- 4.1 Gabatarwa
- 4.2 Manufar Darasi
- 4.3 Siffofin Daidaitacciyar Hausa I
  - 4.3.1 Tsarin Sauti
  - 4.3.2 Kirar Kalma
- 4.4 Takaitawa
- 4.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 4.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 4.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

4.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi maka bayani kan siffofin Daidaitacciyar Hausa. Na raba maka siffofin Daidaitacciyar Hausa zuwa aji biyu. A aji na ɗaya zan gabatar maka da siffofin da suka danganci tsarin sauti da kuma kirar kalma ko tasrifi. Sai kuma aji na biyu inda zan kawo maka siffofinta da suka danganci ginin jimla da kuma gundarin kalmomi. Na tsara maka siffofinta gida biyu don ka samu sauƙin fahimtarsu. Amma wannan kashi zai yi maka bayani ne game da siffofin Daidaitacciyar Hausa aji na ɗaya, wato tsarin sauti da kirar kalma. Waɗannan siffofin da zan gabatar maka na bai-ɗaya ne. Wato duk wanda yake son sanin daidaitaccen harshen Hausa to su zai duba ko ya koya a duk inda yake. Ya kamata ka sani cewa an yi rubuce – rubuce masu tarin yawa dangane da waɗannan siffofi, kuma ba lallai ka samu littafi ɗaya da ya kawo duk siffofin ba. Misali, wani littafin zai mai da hankali ne kan furuci da tsarin sauti, wani kuwa zai duba ginin jimla ko kirar kalma. Mataki na farko da ya kamata ka sani dangane da siffofin Daidaitacciyar Hausa shi ne na tsarin sauti, sai mataki na biyu kuma ka san siffofinta na kirar kalma (wato yadda harshen Hausa yake samar da kalmomi ko tasrifinsu / yadda suke sarrafuwa a yanayi daban-daban).

4.2 Manufarin Darasi

A karshen wannan kashi za ka fahimci:

- Siffofin da suka kebanta ga Daidaitacciyar Hausa ta fuskar tsarin sauti da kuma kirar kalma.
- Batutuwan da suka danganci tsarin sautin Hausa da na kirar kala.

4.3 Siffofin Daidaitacciyar Hausa I

Kamar yadda na sanar da kai a baya cewa Daidaitacciyar Hausa ita ce Hausar da ake yin amfani da tsarin rubutu daya wajen isar da saƙo ga masu ji da amfani da harshen Hausa a Duniya. Daidaitaccen harshen Hausa ya kebantu da wasu siffofi da ake yin amfani da su don bayyana shi. Da irin waɗannan siffofi ake rubuta shi da karanta shi a wurare na musamman kamar a makarantu da kafafen watsa labarai da ayyukan gwamnati da rubuta littattafai da sauransu. Ya kamata ka sani cewa duk wani daidaitaccen harshen a wasu harsunan yana da irin waɗannan siffofi. Wataƙila ka ce ba ka gane ba, bari na kawo maka misalin dalilin da ya sa za a fitar da siffofin Daidaitacciyar Hausa. Ka ga yayin da Daidaitacciyar Hausa (daga yanzu zan taƙaita na yi amfani da DH a maimakon Daidaitacciyar Hausa) take da /r/ da /ɾ/, a Sakkwatanci babu /r/. Wasu sautukan ne suke maye gurbin /r/. Sautukan su ne: /ɾ/ ko /l/ ko /t/ ko kuma /s/. Misali:

1	a.	ɾiba (maimakon ‘riba’)	tata (maimakon ‘tara’)
	b.	halshe (maimakon ‘harshe’)	galma (maimakon ‘garma’)
	c.	biyat (maimakon ‘biyar’)	rigat (maimakon ‘rigar’)

A karin harshen Dauranci babu sautin /sh/. Saboda haka /h/ ko /hy/ ke maye gurbin /sh/. Misali:

2	a.	akuhi (maimakon ‘akushi’)	rehe (maimakon ‘reshe’)
	b.	nihyadi (maimakon ‘nishadi’)	hyuka (maimakon ‘shuka’)

Dangane da siffofin Daidaitaccen harshen Hausa aji na daya za mu yi nazarin siffofin tsarin sauti da kuma na kirar kalma.

4.3.1 Tsarin Sauti

Tsarin sauti reshe ne na ilimin kimiyyar harshe da yake bayyana yadda harshe yake tsara ko harhafa sautukansa bisa ƙa’ida ya samar da ma’ana. Bisa la’akari da wannan ma’ana sautukan harshe a kan kansu ba

su da wata ma'ana; ana amfani da su ne a harhadā su da juna don su ba da ma'ana. Amma ya kamata ka sani cewa sautukan baƙi da wasali ba kawai hautsina su ake yi ko harhadā su ake yi yadda aka ga dama ba, akwai ƙa'idar da ake bi. Ilimin tsarin sauti ya ƙunshi yadda ake amfani da wasu ƙa'idoji na harshe da ake harhadā sautuka su ba da ma'ana. Wannan shi yake nuni da cewa kowane harshe yana da nasa ilimin tsarin sautin da ya kebanta da shi. Masana ilimin tsarin sauti sun yi nuni da cewa babu harsuna biyu da za a samu da tsarin sauti iri ɗaya, amma za a iya samun harsuna biyu da suke da baƙaƙe ko wasula iri ɗaya. To, me ilimin tsarin sauti na Hausa ya ƙunsa?

Ilimin tsarin sauti na Hausa kamar na sauran harsuna ya ƙunshi bayani kan adadin baƙaƙe da wasula na Hausa da bayanin wurare ko ɓangarori daban-daban na kalma da suke iya haɗuwa da kuma sauye-sauyen da suke faruwa a dalilin wannan haɗuwar. Haka kuma ya ƙunshi batutuwan da suka danganci kaifin murya ko sanyinta ta fuskar lafazi da sauransu. Wadannan batutuwa suna da matuƙar muhimmanci a fannin tsarin sauti.

Yanzu zan gabatar maka baƙaƙe da wasula na DH. Sani (2009: 12-14) ya yi bayanin cewa akwai sautin baƙaƙe guda talatin da huɗu (34) da kuma na wasula guda goma sha huɗu (13) a DH. Ga su kamar haka:

Rubutun sauti kullum	Misali	Rubutun	yau	da
[b]	baba	b		
[ɓ]	tabarya	ɓ		
[m]	murya	m		
[ɸ]	rumfa	f		
[ɸj]	fyacewa	fy		
[t]	tudu	t		
[d]	dawa	d		
[ɗ]	ɗinya	ɗ		
[l]	lawashi	l		
[r]	rana	r		
[s]	su	s		
[n]	noma	n		
[z]	zaure	z		
[ʃ]	tsuntsu	ts		
[tʃ]	ciyawa	c		
[dʒ]	jaki	j		
[ʃ]	shuka	sh		
[ɾ]	ruwa	r		
[j]	yunwa	y		
[k]	kaka	k		
[ƙ]	ƙaya	ƙ		
[g]	gida	g		

[kj]	kyauta	ky
[k̄j]	kyauɾe	k̄y
[gj]	gyara	gy
[kw]	kwari	kw
[k̄w]	k̄waro	k̄w
[gw]	gwanda	gw
[w]	wuƙa	w
[ʔ]	‘aku	’
[h]	hankaka	h
[ʔj]	‘ya’ya	’y
[ɲ]	hanya	n
[ŋ]	ganga	n

Bakafen [ɲ] da [ŋ] suna wakiltar [n] a wurare daban-daban.

Wasula a Hausa iri biyu ne. Akwai wanda ake kira ‘tilo’ guda goma (10) da kuma wanda ake kira ‘tagwai’ ko ‘masu aure’ guda uku (03). Ga su kamar haka:

Tilo Gajere	Misali	Dogo	
Misali			
[a]	wasu	[aa]	
gida			
[i]	k̄iba	[ii]	kifi
[u]	huɗu	[uu]	
mushe			
[o]	Tanko	[oo]	
kofa			
[e]	Kande	[ee]	
bebe			

Ga tagwai kamar haka:

[ai]	a kalmar	maiƙo
[au]	a kalmar	tauri
[ui]	a kalmar	guiwa

Duk wasulan da aka kawo (tilo guda goma da tagwai guda uku) suna zaman kan su suke yi. Sai kuma cikon na goma sha huɗu [t̄] wanda yake zaman [i] kamar a kalmar ‘d̄fla’, wani lokacin kuma [u] kamar a Kalmar ‘t̄fnani’.

Kamar yadda masu iya magana kan ce, kowane bakin wuta da nasa hayaƙin. Ma’ana, kowane harshe yana da hanyarsa daban ta tsara sautukansa. Misali, a DH akwai bakake masu lanƙwasa kamar /d/ da /b/ da /k/. Bugu da fari, a tsarin sauti na Hausa dogon wasali ko tagwai ba ya zuwa a tsari na rufaffiyar gaɓa. Misali, **gidaan*** **ƙatoon*** **ƙwain***.

Wannan tsarin babu shi a DH, amma akwai shi a Ingilishi. Misali, *tail* da *chain* da *green* da *spoon* da sauransu.

Tsarin sauti ya shafi yadda murya take kasancewa lokacin lafazi. DH tana da karin sauti har guda uku, na sama da na *ƙasa* da kuma faɗau kuma duk suna rarrabe ma'ana. “Kalmar **kau** tana da lafazi uku, gwargwadon karin sautin da aka dora mata. Lafazi da karin sautin sama, ‘wato **káu**’, kalmar tana da ma’anar ‘rasu / mutu’, misali, Abdu yaa kau. Lafazi da karin sautin *ƙasa* **kàu**, kalmar tana da ma’anar ‘kuwa / ko’, misali, Abdu **kàu** ba ya so. Lafazi da karin sauti faɗau kuwa **kâu**, tana nuni da ƙara irin ta mari, misali, sai Abdu ya ji **kâu** (Sani, 2001: 16). Don neman ƙarin bayani sai ka duba Sani (1999 da 2003 da 2009). Yanzu kuma sai mu duba lamarin ƙirar kalma a tsarin DH.

4.3.2 Kirar Kalma

Yanzu bari na fara da tambaya, me ake nufi da ilimin tasrifi ko ƙirar kalma? Ilimin tasrifi fanni ne daga cikin ginshikan ilimin kimiyyar harshe da ya danganci yadda harshe yake amfani da saiwar kalma da dafi wajen ƙera kalma ko samar da kalma. A fannin tasrifi ana kallon abubuwa biyu wajen ƙirar kalma, su ne ‘saiwa’ da kuma ‘dafi’. Misali, kowace kalma tana da ‘saiwa’ da kuma wani abu da ake ƙara mata. Ƙarin da yake haɗuwa da saiwa ko tushen kalma shi ake kira ‘dafi’. Duba misalin da Sani (2009: 25) ya bayar; idan muka dauki kalmar ‘gajere’ za mu iya cewa ta ƙunshi ‘saiwa / tushen kalma’ da kuma ‘dafi, wato kalmar tana da {gajer} saiwar kalmar ke nan, {-e} kuma a matsayin dafi. Haka kuma dafin zai iya kasancewa {-uwa} sai a sami kalmar ‘gajeruwa’. Bugu da ƙari, dafin zai iya kasancewa {-u} inda za a sami kalmar ‘gajeru’. A nan ya kamata ka fahimci wani abu guda dangane da ‘saiwa’, duk misalan da na kawo maka za ka ga ita saiwar ba ta sauyawa, dafin ne yake sauyawa. To a koyaushe ita saiwa tana nan yadda take. Ka ga za a iya nuna wannan misali kamar haka:

Kalma $\longrightarrow$ Saiwa   +   Dafi

Ya kamata ka fahimci cewa a DH dafi iri uku ne. Akwai dafi na goshin kalma (dafa-goshi) da dafi na cikin kalma (dafa-ciki) da kuma dafi na ƙerar kalma (dafa-ƙera). Wannan yana nuna maka cewa ba a ƙarshen saiwa kadai ake samun dafi ba. Misali, idan ka duba kalmar ‘**makeri**’, tana da dafi biyu, saiwar {-ker-} akwai dafin goshi *ma-* da kuma dafa ƙera –a ko –i. Ka ga za mu iya samin kalmomi kamar ‘ma-ker-i’ ko ‘ma-ker-a’ jam’in ‘makeri’. Idan ka dauki kalmar ‘gurgu’ idan z aka samar da jam’inta sai ka yi amfani da dafa-ciki na -a- sai a sami ‘gur-a-gu’. A takaice dai a DH akwai dafafe guda uku da ake yin amfani da su wajen ƙirar kalma kuma dole ne a samu ‘saiwar’ da za a ƙara wa dafi.

Auna Fahimta

- 1- Baƙaƙe nawa a daidaitacciyar Hausa?
- 2- Kawo misali na kalmomi biyar ka nuna yadda za a ƙera wasu kalmomin daga saiwoyinsu.

4.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci cewa:

- Siffofin DH aji na dāya.
- Siffofin da ka fahimta su ne na tsarin sauti da kuma na kirar kalma..
- Dalilin da ya sa aka kebe DH da wasu siffofi.
- Akwai fa'ida na kebe DH ga wasu siffofi.
- Siffofin tsarin sauti sun ƙunshi yadda harshe yake harhada sautukansa don a samar da ma'ana.
- Dangane da kirar kalma ka fahimci cewa DH tana da dāfi iri uku, su ne dāfa-goshi da dāfa-ciki da kuma dāfa-ƙeya.
- Dāfa-goshi yana zuwa kafin saiwar kalma, dāfa-ciki yana zuwa a tsakiyar saiwar kalma, shi kuwa dāfa-ƙeya yana zuwa bayan saiwar kalma.
- Saiwar kalma wani lokaci tana iya tsayawa a kan kanta da cikakkiyar ma'ana kamar a misalin 'gurgu' da jam'i 'guragu'. Saiwar ita ce 'gurgu'. Amma a saiwar 'makeri' ba ta da ma'ana tata ta kanta sai an hada da dāfi.

4.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

Ilimin tasrifi: - fanni ne daga cikin ginshikan ilimin kimiyyar harshe da ya danganci yadda harshe yake amfani da saiwar kalma da dāfi wajen ƙera kalma ko samar da kalma.

4.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Ahmed, Umaru and Bello, Daura. An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects. Zaria: NNPC, 1970.

Bagari, Dauda Muhammad. Bayanin Hausa: Jagora Ga Mai Koyon Ilimin Bayanin Harshe. Rabat-MAROC: Imprimerie El Maarif Al Jadida, 1986.

Bello, Ahmadu. The Dialects of Hausa. Enugu: Fourth Dimension Publishing Company Limited, 1992.

Bello, Ahmadu. 2014. Sabon Nahawun Hausa. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited, 2014.

Jinju, Muhammadu Hambali. Rayayyen Nahawun Hausa. Zaria: NNPC, 1980.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Alfiyyar Mu'azu Sani 3: Karorin Harshen Hausa a Wake. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2003.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Siffofin Daidaitacciyar Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2009.

Tudun Wazirchi, Abdullahi Garba Imam. Mu San Kare-Karenmu. Kano: Rurum Printing and Publishing Company, 2009.

Yakasai, Salisu Ahmed. Jagoran Ilimin Walwalar Harshe. Sokoto: Garkuwa Media Services Limited, 2012.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idoin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

4.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1- Bakafe nawa a daidaitacciyar Hausa?

- 34

2- Kawo misali na kalmomi biyar ka nuna yadda za a kera wasu kalmomin daga saiwoyinsu.

i-	Yaro	yar – a	= yara
ii-	Fara	far- are	= farare
iii-	Gida	gid – aje	= gidaje
iv-	Kujera	kujer- u	= kujeru
v-	hula	hul– una	= huluna

KASHI NA BIYAR: SIFFOFIN DAIDAITACCIYAR HAUSA II

Abubuwan da Suke Ciki

- 5.1 Gabatarwa
- 5.2 Manufofin Darasi
- 5.3 Siffofin Daidaitacciyar Hausa II
  - 5.3.1 Ginin Jimla
  - 5.3.2 Gundarin Kalmomi
- 5.4 Takaitawa
- 5.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 5.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 5.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

5.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi maka bayani kan siffofin Daidaitacciyar Hausa (DH) aji na biyu. Na raba maka siffofin Daidaitacciyar Hausa zuwa aji biyu. A aji na ɗaya na gabatar maka da siffofin da suka danganci tsarin sauti da kuma kirar kalma ko tasrifi. Sai kuma yanzu a aji na biyu inda zan kawo maka siffofinta da suka danganci ginin jimla da kuma gundarin kalmomi. Na tsara maka siffofinta gida biyu don ka samu sauƙin fahimtarsu. Amma wannan kashi zai yi maka bayani ne game da siffofin Daidaitacciyar Hausa aji na biyu, wato ginin jimla da gundarin kalmomi. Waɗannan siffofin da zan gabatar maka na bai-ɗaya ne. Wato duk wanda yake son sanin daidaitaccen harshen Hausa to su zai duba ko ya koya a duk inda yake. Ya kamata ka sani cewa an yi rubuce – rubuce masu tarin yawa dangane da waɗannan siffofi, kuma ba lallai ka samu littafi ɗaya da ya kawo duk siffofin ba. Misali, wani littafin zai mai da hankali ne kan furuci da tsarin sauti, wani kuwa zai duba ginin jimla ko kirar kalma. Mataki na farko da ya kamata ka sani dangane da siffofin Daidaitacciyar Hausa shi ne na tsarin sauti da kirar kalma na gabatar maka da shi, sai mataki na biyu kuma wanda zan gabatar maka a wannan kashin. A wannan kashi zan yi maka bayanin siffofin DH na tsarin ginin jimla da kuma ɗaiɗaikun kalmomi.

5.2 Manufofin Darasi

A farshen wannan kashi za ka fahimci:

- Siffofin da suka kebanta ga DH ta fuskar ginin jimla da kuma gundarin kalmomi.

- Batutuwan da suka danganci ginin jimlar DH da na gundarin kalmomi.

5.3 Siffofin Daidaitacciyar Hausa II

Kamar yadda na sanar da kai a baya cewa DH ita ce Hausar da ake yin amfani da tsarin rubutu daya wajen isar da saƙo ga masu ji da amfani da harshen Hausa a Duniya. Daidaitaccen harshen Hausa ya keɓantu da wasu siffofi da ake yin amfani da su don bayyana shi. Da irin waɗannan siffofi ake rubuta shi da karanta shi a wurare na musamman kamar a makarantu da kafafen watsa labarai da ayyukan gwamnati da rubuta littattafai da sauransu. Ya kamata ka sani cewa duk wani daidaitaccen harshen a wasu harsunan yana da irin waɗannan siffofi. Wataƙila ka ce ba ka gane ba, bari na kawo maka misalin dalilin da ya sa za a fitar da siffofin Daidaitacciyar Hausa. Ka ga yayin da Daidaitacciyar Hausa (daga yanzu zan taƙaita na yi amfani da DH a maimakon Daidaitacciyar Hausa) take da /r/ da /ɾ/, a Sakkwatanci babu /r/. Wasu sautukan ne suke maye gurbin /r/. Sautukan su ne: /ɾ/ ko /l/ ko /t/ ko kuma /s/. Misali:

1	a.	ɾiba (maimakon ‘riba’)	tata (maimakon ‘tara’)
	b.	halshe (maimakon ‘harshe’)	galma (maimakon ‘garma’)
	c.	biyat (maimakon ‘biyar’)	rigat (maimakon ‘rigar’)

A karin harshen Dauranci babu sautin /sh/. Saboda haka /h/ ko /hy/ ke maye gurbin /sh/. Misali:

1.5	a.	akuhi (maimakon ‘akushi’)	rehe (maimakon ‘reshe’)
	b.	nihyadi (maimakon ‘nishadi’)	hyuka (maimakon ‘shuka’)

Dangane da siffofin Daidaitaccen harshen Hausa aji na biyu za mu yi nazarin siffofin ginin jimla da kuma na gundarun kalmomi.

5.3.1 Ginin Jimla

Ginin jimla, wato ‘nahawu’ reshe ne na ginshikan ilimin kimiyyar harshe da yake bayyana yadda ake harhada kalmomi a harshe bisa ka’ida a samar da jimla. Wato dai, ginin jimla ko nahawu yana nufin yadda harshe yake harhada kalmominsa bisa ka’ida ya samar da jimla

karɓaɓɓiya. Duk jimɓar da ta saba da ƙa'idar harshe ba ta zama karɓaɓɓiya, sai ta zama mai illa. Kalmomi su ne tubalan da ake yin amfani da su wajen gina jimɓa. Waɗannan kalmomin da ake yin amfani da su wajen gina jimɓa a harshe su ake kira 'rukunonin nahawu'. An kira su da rukunonin nahawu saboda suna taka rawa ta musamman a tsarin ginin jimɓa. Domin kowane rukuni akwai gurbinsa a tsarin ginin jimɓa. Rukunonin nahawu sun ƙunshi 'suna' da 'aikatau' da 'sifa' da 'ma'auni' da 'mafayyaci' da 'bayanau' da 'wakilin suna' da makamantansu. Sani (2009) ya jero rukunan nahawun DH har goma sha huɗu, su ne:

1. Suna
2. Wakilin suna
3. Harɗaɗɗen suna
4. Amsa-kama
5. Sifa
6. Aikatau
7. Bayanau
8. Nasaba
9. Ma'auni
10. Mahadi / Hadi
11. Dirka
12. Tsigilau
13. Madanganci
14. Mafayyaci

DH tana yin amfani da waɗannan rukunonin nahawu wajen gina jimɓa. Na kawo maka cikakkun bayanai a kan kowane a kwas mai lamba HAU 212 (wannan kwas na dole ne). Ka iya komawa ka ƙara yin nazari. Yanzu ga bayaninsu a taƙaice.

i- Suna

'Suna' rukuni ne daga cikin rukunan nahawun Hausa, wanda a koyaushe masana nahawun Hausa shi suke fara gabatarwa saboda muhimmancinsa ga ginin jimɓa. Suna nau'in kalma ne da ke ambaton mutum, ko wuri, ko wani abu, ko tunani; walau mai rai ko maras rai, mai ƙirguwa ko wanda ba ya ƙirguwa, zahiri ko baɗini da sauransu. Sani (1999: 60) ya bayyana ma'anar 'suna' da cewa "Shi ne sunan abu mai rai ko maras rai, wanda ake iya gani da ido wanda ba a iyawa". Idan ka fahimci wannan bayani za mu iya cewa 'mutum' da 'zaki' da 'ƙwaro' da 'dutse' da 'hula' da sauransu, kowanne ya shigo cikin ma'anar suna, saboda haka 'suna' ne. Daga ma'anar suna za ka fahimci cewa 'suna' dai a matsayinsa na rukuni a nahawun Hausa iri-iri ne. Akwai ire-iren suna kamar haka:

- **Suna Na Yanka**
Suna ne da ya kebanta ga mutum ko wani wuri da zarar an fadi sunan an san mai shi. Misali: Hafsatu ko Maryam ko Ibrahim ko Kano ko Maiduguri da sauransu.
- **Suna Gama-Gari**
Suna ne da bai kebanta ga wani ba, abubuwa masu rai da marasa rai duk sun yi tarayya a irin wannan suna. Wato dai ka fahimta cewa suna ne akasin na yanka. Ga misalan irin wannan sunan: jaki da kaza da cinnaka da ludayi da sanyi da mutum da sauransu. Misalan da na ba ka a nan sun kunshi sunan dabba da tsuntsu da kwaro da abun fai da sunan abu boyayyen da sunan hadaka. Kuma shi suna gama-gari daga kowane nau'i nuni yake yi ga duk wani abu mai irin wannan siga ko halitta.
- **Suna Gagara-Kirga**
Nau'i ne na suna da aka bayyana shi da sunan abun da ba ya kirguwa. Shi ya sa aka kira shi da gagara-kirga. Misali: gari (na tuwo) da yashi da gishiri da makamantansu.
- **Suna Tattarau**
Sani (1999) ya bayyana wannan sunan da cewa nau'in suna ne da ya hada abu fiye da daya a lokaci guda. Sani (1999) y aba da misali da cewa idan an ce 'garke' ko na awaki ake nufi ko tumaki ko shanu da sauransu, ba dabba guda ake nufi ba. Ga wasu misalan na suna tattarau: ayari da runduna da bataliya da gungu da makamantansu.
- **Suna Dan Aikatau**
Shi ma nau'i ne na suna wanda asalinsa daga kalmar aikatau ne. Ma'ana dai 'aikatau' ne yake samar da shi. 'Aikatau' shi ma rukuni ne a nahawun Hausa wanda yake nuni da aikin da ka yi. Duk 'suna dan aikatau' lallai ka ga cewa tushensa daga 'aikatau' ne. Ga wasu misalan 'suna dan aikatau': *wanki* da shara da *karatu* da *rubutu* da sauransu. Ka ga a nan 'suna dan aikatau' *wanki* ya fito daga 'aikatau' *wanke*. Haka ma idan ka dauki *karatu* suna ne dan aikatau da ya fito daga 'aikatau' *karanta*, haka ma shara tushenta daga 'aikatau' *share*. Kalmar *kamawa* da *daurewa* da *shanyawa* duk misalai ne na 'suna dan aikatau', tushensu daga kalmar 'aikatau' *daura* da *kama* da *shanya*.
- ii- **Wakilin Suna**
'Wakilin suna' kamar yadda sunan ya nuna nau'i ne na kalma da yake wakiltar suna a jimla ko yankinta. Ana yin amfani da 'wakilin suna' a lokacin da bai dace a yi amfani da 'suna' ba.

Domin a wasu lokutan magana kan zo inda ba a buƙatar ambaton ‘suna’ sai dai ‘wakilin suna’ don kyan magana ko jimla ko wani yanki na jimla. Misali, za ka iya cewa ‘shi’ maimakon ‘Abdu’ ko ‘ke’ maimakon ‘Binta’. A nan za ka ga cewa ‘wakilin suna’ kamar ‘suna’ yana nuni da jinsi da kuma adadi ko yawa. Tunda ‘wakilin suna’ yana tsaywa ne a madadin ‘suna’ to ai daidai ne idan ya dace da kamannin ‘suna’. Sani (1999) ya nuna cewa akwai ire-iren ‘wakilin suna’ har guda biyar. Ga su kamar haka: ‘rakabau’ da ‘madubi’ da ‘zagin aikatau’ da ‘nunau’ da ‘tambayau’. Yanzu zan bayyana maka da ma’anoninsu daki-daki kamar yadda Sani (1999: 63 - 65) ya fito da su.

Rakabau: wannan nau’i na ‘wakilin suna’ a rakabe yake, tare kuma da cin gashin kai. Wato yana iya zama shi kadai ba tare da ya haɗu da wani abu daban ba. Sai ka duba wannan jadawalin don ganin misalan ‘wakilin suna rakabau’:

Jinsi	Mai Magana Na Farko	Mai Magana na Biyu	Mai Magana Na Uku
Namiji	Ni	Kai	Shi
Tamata	Ni	Ke	Ita
Jam’i	Mu	Ku	Su

Idan ka duba misalan da kyau za ka ga cewa duk misalan suna nuni ne ga jinsi namiji ko tamata ko jam’i.

Madubi: wakilin suna ‘madubi’ shi kuwa Sani (1999) ya bayyana shi da cewa inuwa ce ta ‘suna’ ko wakilin suna ‘rakabau’. Shi kamar yadda za ka gani ba ya zaman kansa; duk inda aka ambace shi an riga an ambaci sunan ko wakilin suna ‘rakabau’. Misali:

Jinsi	Mai Magana Na Farko	Mai Magana na Biyu	Mai Magana Na Uku
Namiji	Kaina	Kanka	Kansa
Tamata	Kaina	Kanki	Kanta
Jam’i	Kanmu	Kanku	Kansu

Kamar yadda na faɗa maka tunda farko shi suna ‘madubi’ ba ya iya dogaro da kansa sai ya haɗu da ‘suna’ ko suna ‘rakabau’. Duba waɗannan misalan:

- 15 a. Ni *kaina*
 b. Shi *kansa*
 c. Ita *kanta*
 d. Mu *kanmu*
 e. Binta *Kanta*

f. *Abdu kansa*

Zagin aikatau: kamar yadda sunansa ya nuna, shi ma nau'i ne na 'wakilin suna' wanda yake zuwa kafin ko gaban 'aikatau', wato kalmar da take nuni da aikin da aka yi a jimla. Zagin aikatau a ko'ina da zarar ya zo a magana, to kalmar 'aikatau' tana biye da shi. An kira shi nau'in wakilin suna saboda suna yake wakilta a yayin da ya zo gaban aikatau. Duba wadannan misalan:

- 16 a. *Binta ta karantaa*
 b. *Abdu ya karanta*
 c. *Su karanta.*

Kamar yadda ka gani a misali na (16a - c), kalmar aikatau ita ce 'karanta' a duk misalan, kalmar *ta* da *ya* da *su* duk zagi suke yi wa aikatau 'karanta'. Saboda haka, a nahawun Hausa duk kalmar da ta zo gaban zagin aikatau kalma ce 'aikatau'.

Nunau: nau'i ne na wakilin suna da yake nuni ga wani abu a kusa ko a nesa. Wato, akwai nunau na kusa da nunau na nesa. Nunau iri biyu ne; akwai 'dogo' da kuma 'gajere'. Kowannensu akwai na kusa da na nesa. Nunau dogo shi ne wanda zai iya zama da kansa ba tare da ya jingina da wani abu ba. Yanzu sai ka duba misalin nunau dogo a wannan jadawalin:

Jinsi	Nunau Kusa	Nunau Nesa
Namiji	Wannan	Wancan
Tamata	Wannan	Waccan
Jam'i	Wadannan	Wadancan

Na yi maka bayanin cewa 'nunau dogo' zai iya zama da kansa ba tare da an jingina shi da wani abu ba. A nan duk misalan nan na 'kusa' da na 'nesa' duk za su iya zama da kansu a jimla. Misali:

- 17 a. *Wannan ta yi kyau.*
 b. *Wannan ya yi kyau.*
 c. *Wancan rigar baƙa ce.*
 d. *Wadannan yaran ba su iya ba.*
 e. *Wadannan rigunan sun yi kyau.*

A nan yana da kyau ka gane cewa 'nunau kusa' a tsari na jinsin namiji da tamata daya ne kamar yadda ka gani a (17a-b). Haka ma lamarin yake a zubin jam'in 'nunau kusa' kamar yadda ka gani a (17d-e).

Nunau gajere kuwa kamar yadda sunansa ya nuna ba dogo ba ne, saboda haka ba ya iya zama da kansa sai ya sami wani abu da zai iya jingina shi. Yanzu sai ka duba jadawalin da ke kasa don ka ga zubinsa:

Jinsi	Nunau Kusa	Nunau Nesa
Namiji	-n nan	-n can
Tamata	-r nan	-r can
Jam'i	-n nan	-n nan

Za ka iya ganin zubinsa a jimla kamar haka:

- 18
- a. littafi + -n nan → littafin nan
  - b. riga + -r nan → rigar nan
  - c. riguna + -n nan → rigunan nan
  - d. gida + -n can → gidan can
  - e. fara + -r can → farar can
  - f. huluna + -n nan → hulunan nan

Idan ka duba misalan da na nuna maka na (18a - f) za ka fahimci cewa 'nunau gajere' jingina yake yi da 'suna' da kuma 'sifa'. A misali na (18e) za ka ga cewa nunau gajere ya jingina ne ga 'sifa', wato dai 'sifa' ce ta tallafe shi. Sauran misalan kuwa duk 'suna' ne yake tallafarsa.

Tambayau: wakilin suna tambayau daga jin sunansa za ka fahimci cewa ya danganci tambaya. Ma'ana duk lokacin da aka ambace shi ka tabbata tambaya aka yi. Tambayau iri biyu ne. Akwai tambayau na gaba daya, wato wanda ya hada da mutum da wasu abubuwa da kuma tambayau fayyatacce wanda yake fayyacewa tsakanin mace da namiji. Misali:

- 19
- a. Wa ya zo?
  - b. Me ya kawo?
  - c. Wanne kake so?
  - d. Wacce kake so?
  - e. Su wa?
  - f. Me da me kake so?
  - g. Wadanne?

Idan ka duba waƙƙannan misalan za ka ga na yi amfani da 'tambayau na gaba daya' a misali na (19a - b), inda na yi amfani 'tambayau' *wa* a matsayin tambayau na mutum da *me* a matsayin tambayau na abubuwa. Haka ma idan ka duba misali na (19e - f) su ma tambayau ne na gaba daya a tsari na jam'i. Misali na (19b - c) kuwa misalai ne na 'tambayau fayyatacce'.

iii- Hardadɗen Suna

Hardadɗen suna rukunin nahawun Hausa ne dangin suna kamar yadda ka ji sunansa. A matsayinsa na rukuni a Nahawun Hausa da ya aƙalla ya haɗa kalma biyu ko sama da haka a matsayin suna amma ‘hardadɗe’. Bari ka ji yadda Sani (2009: 9) ya kawo bayaninsa a waƙe kamar haka:

Farin-ciki kalmar **rigar-ruwa** ka haɗa,
Har **kar-ka-taka** akwai **taka-haye** ita ma.

Ga **ka-fi-zabo** haɗa nan ɗan’uwa ka sani,
Har **ka-fi-shanu-wuya** duk misalansu.

Doki fa **taka-haye** Sarki ya ba ka jiya,
Shi **kar-ka-taka** kuwa, matarsa tai yi masa.

Farin-ciki rannan a wajensa na da yawa,
Rigar-ruwa sukutum shi ma ya ba Garba.

Idan ka duba za ka ga cewa Sani (2009) ya yi amfani da ‘hardadɗen suna’ har guda goma daga baiti na 72 zuwa na 75. Ga su nan na kaurara maka su yadda z aka gane. Za ka ga na kaurara misalan hardadɗun sunaye da suka zo a baitukan. Kalmomin da suka ƙunshi ‘hardadɗen suna’ ba lallai su kasance suna ba. Wannan shi ya sa Galadanci (1976: 24) ya raba ‘hardadɗen suna’ zuwa gida uku kamar haka:

- i. Hardadɗen suna daga suna
- ii. Hardadɗen suna daga aikatau
- iii. Hardadɗen suna daga amsa-kama

Galadanci (1976) ya nuna cewa ‘hardadɗen suna’ tushensa zai iya kasancewa daga suna ko daga ‘aikatau’ ko kuma daga ‘amsa-kama’. Ga misalansu ka duba kamar yadda suka zo a littafinsa:

- 20 a. *tarin-shika*
- b. *taurin-kai*
- c. *farar-wuta*
- d. *ruda-kuyangi*
- e. *tuma-ƙasa*
- f. *taya-ni-muni*
- g. *rub-da-ciki*
- h. *fii-da-sartse*
- i. *ƙyal-ƙyal-banza*

Idan ka duba waɗannan misalan za ka ga cewa (8a-c) tushensu ‘suna’ ne, (8d-f) kuwa tushensu ‘aikatau’ ne, su kuma na (8g-i) tushensu

‘amsa-kama’ ne. Don ƙarin bayani sai ka duba Yusuf, (2011: 27-43).

iv- Amsa-Kama

Bello (2014: 116) ya bayyana amsa-kama da cewa “Sunan an samo shi ne daga yadda kalmomin ke amfani ta hanyoyi iri-iri don ƙarfafawa ko kamanta ma’anonin wasu kalmomi. Ma’ana kowace kalma da aka yi mata laƙabi da amsa-kama tana daɗa fito da ma’anar kalmar da ake so a ɗaukaka ko a kambama”. Wato dai, ‘amsa-kama’ shi ma ɗaya ne daga cikin rukunan nahawun Hausa da yake ƙarfafa ko kambama wani abu da aka faɗa. Kalmomi irinsu *fil* da *rak* da *wuf* da *wulik* da *kerere* da *karara* da *ƙiris* da *zololo* da *kasake* da *wur* da sauransu misalai ne na ‘amsa-kama’. Don ƙarin bayani a kan rukunin ‘amsa-kama’ sai ka duba Bello, (2014: 116- 121).

v- Sifa

‘Sifa’ rukuni ce muhimmi a nazarin nahawun harshe. An bayyana ‘sifa’ da cewa kalma ce da take bayyana ‘suna’. Ita kalmar ‘sifa’ a duk inda ta zo a jimla tana yin bayani ne dangane da ‘suna’. Wannan bayanin da kalmar ‘sifa’ take yi wa ‘suna’ zai iya kasancewa na kyau ko muni ko inganci ko naƙasa ko launi. Misali:

21. a. Binta *fara* ce.
- b. Abdu *gajere* ne.
- c. Binta *siririya* ce
- d. Abdu *kyakkyawa* ne.
- e. Abdu *mahaukaci* ne.

Duk kalmomin da na siranta su a waɗannan jimloli misalai ne na ‘sifa’. Idan ka duba za ka ga bayani suke yi game da ‘suna’. Irin wannan bayani da kalmar ‘sifa’ take yi wa ‘suna’ shi ya samar da ire-iren sifa a nahawun Hausa. Akwai nau’i na ‘sifa’ da ake kira sassauka kamar kalmar ‘sifa’ da na yi amfani da ita a misali na (21). Akwai ‘sifa nanatau’, wato wadda take da tsari na maimaici kamar *buhu-buhu* ko *kashi-kashi* ko *tsibi-tsibi* da sauransu. Akwai kuma wani ajin na ‘sifa’ da tushenta ‘aikatau’ ne, ana kiran ta da ‘sifa ‘yar aikatau’. Duba waɗannan misalai:

- 22 a. dafaffe
dafaffiya
dafaffu
- b. kamamme
kamammiya

kamammu

- c. ginanne
ginanniya
ginannu

Duka waɗannan misalai idan ka duba tushensu daga ‘aikatau’ ne. Kalmomin ‘aikatau’ da aka samar da misalai na (22a-c) ‘sifa ‘yar aikatau’ su ne *dafa* da *kama* da kuma *gina*. Anan ka gane cewa *kamamme* da *kamammiya* da *kamammu* duk tushensu daga kalmar aikatau *kama* ne.

vi- Aikatau

‘Aikatau’ muhimmin rukuni ne daga cikin rukunan nahawun Hausa, wanda a koyaushe masana nahawun Hausa sai sun yi magana a kan sa saboda muhimmancinsa wajen ginin jimla. Baya ga muhimmancinsa a bangaren nahawu, aikatau ginshiki ne a fannin ilimin kimiyyar harshe. Me ake nufi da ‘aikatau’ a nahawun Hausa? Zarruk (1990: 1) ya bayyana ma’anar ‘aikatau’ da cewa “Kalma ce mai nuna aikatawa ko aukwa ko wakana. Kullum tana bin wakilin suna, dangin ‘sun’ da ‘zaa su’ da sauransu”. Ya kara da cewa ‘aikatau’ kalma ce keɓaɓɓiya, ba ruwanta da ma’anar kwadago ko aikin lada irin wanda mata sukan yi. Wannan ita ce kalmar da ake kira ‘fi’ili’ a wasu littattafan. Ga misali zan ba ka don ka fahimci kalmar aikatau a jimla:

- 23 a. Abdu ya *ci* abinciSani.
b. Binta ta *tafi* makaranta.
c. Abdu da Binta za su *yi* wasa.
d. Abdu da Binta sun *yanka* nama.
e. Abdu ya *kishingida*.
f. Mun *karanta* littafi.

Kamar yadda Zarruk (1990) ya bayyana kalmar ‘aikatau’ ana gane ta yayin da ta biyo zagin aikatau, kamar yadda sunansa ya nuna shi ma nau’i ne na ‘wakilin suna’ wanda yake zuwa kafin ko gaban ‘aikatau’, misali ‘ya, ta, sun, mun’ da sauran danginsu. Duk kalmar da ta zo bayan ‘zagin aikatau’ ita ake kira da suna ‘aikatau’, saboda tana dauke da wani aiki ko wani abu da ya wakana a jimla. Idan ka duba misali na (23a-f) duk kalmomin da suka biyo zagin aikatau su ne misalan ‘aikatau’ a Hausa. Ka ga kalmar *ci* da *tafi* da *yi* da *yanka* da *kishingida* da *karanta* duk misalai ne na ‘aikatau’.

Aikatau So-Karbau

Kamar yadda sunansa ya nuna shi irn wannan aikatau a koyaushe karbau ne yake biyo aikatau ɗin da ya zo a cikin jimla. Karbau shi ne sunan da ya biyo bayan aikatau. An bayyana shi da karbau saboda shi aikin ya fadawa. Wannan shi ne dalilin da ya sa ake kiran sa da ‘aikatau so-karbau’. Ga misalan ‘aikatau so[karbau kamar haka:

- 24 a. Binta ta *dafa* shinkafa.
 b. Abdu ya *mari* Binta.
 c. Abdu ya *wanke* mota.
 d. Sun *yanka* nama.

A nan ‘aikatau’ *dafa* da *mari* da *wanke* da *kuma yanka* duk karbau ya biyo su. Saboda haka waɗannan aikatau ɗin da makamantansu su ake kira ‘aikatau so-karbau. Yanzu kuma zan gabatar maka da ‘aikatau ki-karbau’.

Aikatau Ki-Karbau

Shi kuwa ‘aikatau ki-karbau’ kamar yadda sunansa ya nuna akasi ne na ‘aikatau so-karbau. Wato, ‘aikatau ki-karbau’ nau’i ne na aikatau da karbau ba ya biyo shi. Saboda haka aikin da ya wanzu a cikin jimla komawa yake yi ga wanda ya yi aikin, wato aikau.

Ga wasu misalan jimloli masu ɗauke da ‘aikatau ki-karbau’ kamar yadda Sani (1999: 66) ya kawo:

- 24 a. Abdu ya *gudu*.
 b. Tulun ya *cika*.
 c. Yarinyar ta *rasu*.
 d. Shinkafar ta *dafu*.

Idan ka duba misalan da kyau za ka ga cewa aikin da ya zo cikin kowace jimla komawa yake yi ga wanda ya yi aikin ko wakanar aikin. Wato dai aikin (ko wakanar aikin) ana danganta shi ne ga sunan da aka fara ambatawa kamar yadda ka gani a (24a-d). Ka ga *gudu* da *cika* da *rasu* da *dafu* dukkansu misalai ne na ‘aikatau ki-karbau’.

vii- Bayanau

Bayanau rukuni ne da yake da matuƙar muhimmanci a nahawun Hausa. Rawar da bayanau yake takawa ita ce bayyana aikatau da fito da yadda aka yi wani aiki a jimla. To idan an ce ‘bayanau’ me ake nufi? Bayanau a nahawun Hausa kalmomi ne da suke bayyana yadda wani abu ya faru da lokacin da ya faru da kuma wurin da abin ya faru. Misali, ‘bayanau’ yana nuna shin abu ya faru da sauri ne ko a hankali. ‘Bayanau’ yana

kuma rarrabe yawa ko kankantar abu. Misali, idan ake ce ‘Abdu ya rubuta wasika *dazu*’, kalmar *dazu* a nan ita a bayyana domin tana bayyana lokacin da aka rubuta wasikar. Kalmomin ‘bayanau’ suna da yawa hakan shi ya haifar da ‘bayanau’ iri-iri.

Sarkakkiyar Nasaba

‘Sarkakkiyar nasaba’ harafi ne da yake nuna nasabar ko dangantakar wani abu da wani. ‘Sarkakkiyar nasaba iri biyu ce, akwai gajeriya da kuma doguwa. Gajeriyar ta kunshi harufa kamar haka; *-n* da *-r* ; ita kuma doguwar tana da *na* da *ta*. Gajeriyar sarkakkiyar nasaba koyausha a jikin suna take sannan ‘suna’ ya biyo bayanta kamar, ita kuwa doguwar sarkakkiyar nasaba tana zuwa ne kafin suna. Wato ana danganta ta da sunan da ya zo a bayanta. Misali, mota *ta haya*, fadama *ta rake* da makamantansu.

viii- Ma’auni

‘Ma’auni’ rukunin nahawu ne da yake nuna adadi ko yawan abu. ‘Ma’auni ya kasu gida uku. Na farko shi ne ‘ma’auni’ ta hanyar kidaya kamar a ce *daya*, *biyu uku*, *goma*, *shirin*, *dari*, *dubu* da sauransu. Na biyu shi ne ‘ma’auni’ ta hanyar amfani da kalmomi kamar *kadan*, *da yawa*, *da dama*, *barkatai*, *tuli* da makamantansu. Ma’auni na uku shi ne wanda ya shafi yin maimaici ko ninki cikakke ko ragagge na ma’auni na kidaya ko ma’auni na wasu kalmomi. Misali:

- 25   a.   hudu-hudu
          b.   dubu-dubu
          c.   dari-dari
          d.   hurhudu
          e.   bibbiyu
          f.   kadan-kadan

Idan ka duba misalan za ka ga cewa (25a-c) sun danganci cikakken ninkin ma’auni ta hanyar kidaya, amma (25d-e) sun shafi ninki ragagge na ma’auni ta hanyar kidaya, shi kuwa (25f) nuni yake yi ga maimaita ma’aunin wasu kalmomi.

ix- ‘Yar Mallaka

‘Yar mallaka tana da matuƙar muhimmanci a nahawun Hausa. ‘Yar mallaka kamar yadda sunan ya nuna tana bayyana mallakar wani abu. ‘Yar mallaka iri biyu ce, akwai doguwa da kuma gajeriya. Doguwar ‘yar mallaka a koyausha ba a haɗe take da abin da aka mallaka ba, wato dai zaman kanta take yi ba haɗa ta ake yi da wata kalmar ba. Misalin

kalmomin doguwar mallaka su ne kamar *nawa* da *naka* da *namu* da *nasu* da *tata* da *tamu* da *naku* da makamantansu. Idan na ce, ‘wata mota *tawa* ta lalace’. Ka ga kalmar doguwar ‘yar mallaka *tawa* ba a haɗa ta da abin da aka mallaka ba, wato *mota*.

Gajeriyar ‘yar mallaka kuwa ita koyaushe haɗe take da abin da aka mallaka. Gajeriyar ‘yar mallaka kwayar kalma ce (wato ba cikakkiyar kalma ba ce) dole sai an jingina ta a jikin wata kalmar. Misali, idan aka ce *gonarsa* ko *rigarsa* ko *gidanmu* ko *motarta* da sauransu. A nan idan ka dauke *gona* da *riga* da *gida* da *mota* to sauran kwayoyin kalmomin su ne misalan ‘yar mallaka gajeriya. Misalin gajeriyar mallaka a jimla shi ne ‘*motarmu* tana da kyau’.

x- Dirka

‘Dirka’ rukuni ce mai matuƙar muhimmanci a nahawun Hausa. Me ake nufi da dirka? ‘Dirka’ kalmomi ne da suke jaddada ko tabbatar da kalmar da ta gaba ce ta. Kalmomin ‘dirka’ a Daidaitacciyar Hausa iri biyu ne. Akwai kalmar ‘dirka’ ‘**ce**’ wadda take tabbatar da kalmar ‘suna’ ta jinsin mace, da kuma ‘**ne**’ wadda take dirke ko tabbatar da kalmar ‘suna’ ta jinsin namiji. Ana kuma fara yin amfani da ‘**ne**’ don jaddada kalmar ‘suna’ ta jam’i a jinsin namiji ko mace. Misali, riga **ce** (dirka **ce** mai jaddada jinsin mace), jirgi **ne** (‘dirka’ **ne** mai jaddada jinsin namiji), motoci **ne** (‘dirka’ mai jaddada jam’i ta fuskar jinsin mace ko namiji). Haka kuma ana yin amfani da ‘dirka’ don tabbatar da ‘sifa’. Misali, fara **ce**, kore **ne**, koriya **ce**, dogo **ne**, siriri **ne**, sirara **ne**, da makamantansu.

xi- Tsigilau

‘Tsigilau’ wanda wasu masana kan kira ‘tsigilau’ rukunin nahawu ne da yake nuni fankantar abu kamar yadda Sani (2009: 30) yake cewa a wadannan baitukan:

‘Tsigilau a nan shi ma dai rukunin nahawu,
Mai nuna fankanta ke nan daɗa, ka jiya.

Nan ɗan da ‘yar har ‘yan su ne misalansa,
Ga ma cikakken misali nan cikin jimla.

An ba shi ɗan wando har ma da ‘yar riga,
‘Yan littafai da ma can duk fa ya karɓa.

Dan dai a nan namiji, ‘yar ko daɗa tamata,
Amma ko kalmar ‘yan jam’i ta jibanta.

Idan ka yi nazarin wadannan baitoci za ka gane cewa ‘tsigilau’ dai nuni yake yi ga kankantar abu, kuma kalmominsa su ne *ɗan* da ‘yar da kuma ‘yan. *Dan* ana yin amfani da shi wajen nuna jinsin namiji, ‘yar wajen nuna jinsin mace, ‘yan kuma wajen nuna jam’in abu jinsin namiji ko jinsin tamata. Akasari idan kalmomin tsigilau suka zo a jimla to ‘suna’ ne yake biye da su kamar ‘*ɗan yaro*’ ko kuma ‘sifa’ kamar *ɗan gajere*.

xii- Madanganci

Madanganci rukuni ne a nahawun Hausa da yake fayyace wani abu. ‘Madanganci’ dai a Hausa iri biyu ne, akwai *-r* da *-n*. Wadannan harufa a haka yadda suke za a iya cewa ba sa ɗauke da wata ma’ana, amma da yake suna zuwa ne a karshen ‘suna’ ko ‘sifa’ suna ɗauke da ma’anar cewa an san abin da ake yin magana a kan sa. Misali, idan aka ce:

- 26 a. Rigar ta yage.
 b. Wandon ya kone.
 c. Motocin sun sun tafi dazu.
 d. Farar ta fi kyau.

Duk misalan suna nuna maka cewa harufan ‘madanganci’ a duk inda suka zo suna nuni da cewa an san abin da ake yin magana a kan sa.

xiii- Mafayyaci

‘Mafayyaci’ rukuni ne da yake taka rawa wajen fayyace jinsin abin da ake magana a kan sa. Kamar yadda sunan ya nuna ‘mafayyaci’ fayyace abu yake yi ta fuskar jinsin abin kamar yadda zan misalta maka nan gaba kaɗan. ‘Mafayyaci’ Kamar yadda Sani (2009: 32) ya bayyana iri uku ne kamar haka:

- i tambayau
 ii Dunkulau
 iii. nunau

Tambayau

Tambayau nau’i ne na ‘mafayyaci’ da ya kunshi kalmomin tambaya *wane* ko *wace* ko *wadanne*. Ya kamata ka fahimci cewa ‘tambayau mafayyaci’ suna zuwa ne a jimla mai tsarin tambaya kuma tafiya suke yi da jinsin abin da ake magana a kan sa. Misali, *wane* yana ɗaukar jinsin namiji, *wace* tana ɗaukar jinsin tamata (mace), *wadanne* tana ɗaukar jam’i na jinsin namiji ko tamata.

Dunkulau

Dunkulau ya bambanta da ‘tambayau’ domin shi ba ya zuwa da sigar tambaya, kuma nuni yake yi da cewa ba a san abu ba. Kalmomi da suke bayyana ‘mafayyaci dunkulau’ su ne *wata* da *wani* da kuma *wasu*. ‘Dunkulau *wata* nuni take yi da jinsin tamata kuma duk sunan da zai biyo ta a daidaitacciyar Hausa jinsin tamata ne, *wani* kuwa duk sunan da zai biyo ta lallai ya kasance jinsin namiji, sai kuma *wasu* (ko *wadansu*) suna jam’i na jinsin namiji ko tamata shi yake biyo ta. Misali:

- 27
- a. Wata yarinya ta mari Binta.
  - b. Wata mota ta zo.
  - c. Wani gida ya rushe.
  - d. Wani mutum ya gina gida.
  - e. Wasu (wadansu) dalibai sun ci jarrabawa.

Haka kuma kalmomi dunkulau za su iya zuwa a jimla ba tare da ‘suna’ ba. Misali, za a iya cewa ‘Wata ta mari Binta’ ko ‘Wani ya rubuta littafi a kan lissafi’ da sauransu.

Nunau

Kamar yadda sunansa ya nuna, ‘nunau’ nau’i ne na ‘mafayyaci’ da ya danganci nuna wani abu. Nunau ya kasu gida biyu; akwai ‘dogo’ da kuma ‘gajere’. Kalmomin ‘nunau dogo’ su ne *wannan* da *waccan* da *wadannan* da kuma *wadancan*. Kalmomin ‘nunau gajere’ su ne *nan* (ana yin amfani da ita ga jam’i jinsin namiji ko mace) da *can*. Yanzu ga wasu misalnsu cikin jimla:

- 28
- a. *Wannan* yaro ya iya dinki.
  - b. *Waccan* yarinyar ta zo dazu.
  - c. *Wadannan* dalibai sun jarrabawa.
  - d. *Wadancan* dalibai sun fadi jarrabawa.
  - e. Gidan *nan* ya yi kyau.
  - f. Motar *nan* ta fi kyau.
  - g. Gdan *can* ya ginu.

Mahafi

A nan ‘mahafi’ kamar yadda sunan ya nuna rukuni ne da ake yin amfani da shi wajen hada kalma da kalma ko jimla da jimla. ‘Mahafi’ a nahawun Hausa ya kunshi kalmomi *da* da *sannan*. Misali:

- 29
- a. Wake da shinkafa.
  - b. Koko *da* kosai.
  - c. Akwai wafanda za a gani da wafanda za a saya.

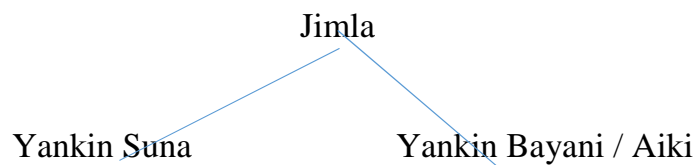
- d. Abdu ya biya kuɗin kayan *sannan* an ba shi rasidi.
- e. Abdu ya ci wake *da* shinkafa *sannan* ya sha ruwa.

Duk misalan za ka ga cewa sun kunshi kalmar mahadi, a (29a-b) kai tsaye an haɗa kalmomi ne ta yin amfani da kalmar haɗi *da*, a (29c) kuwa yankin jimla da wani yankin jimla aka haɗa. Misali na (29d) an yi amfani da kalmar haɗi *sannan* wajen yin haɗi a cikin jimla. Misali na (29e) yana nuna maka cewa a jimla za a iya amfani da kalmomin haɗi har biyu. Yana da kyau ka kara fahimta cewa kalmomin da suke ‘yan rukuni ɗaya su suka fi zuwa a tsari na haɗi.

Wata siffar ta DH ita ce fayyace jinsi da adadi. A bayanan da na kawo maka dangane da rukunonin nahawun DH na nuna maka wuraren da jinsin da adadi suke yin tasiri a siffar DH. Ka sani dai cewa suna iri biyu ne a Hausa ko dai ya kasance namiji ko tamata (mace), idan ya zo da sunan namiji to wakilin suna da zai biyo shi lallai ya kasance jinsin namiji, idan kuwa suna ne na mace ya zo a jimla to lallai a ga wakilin suna ko zagin aikatau na jinsin mace. Haka lamarin yake wajen yin amfani da ‘dirka’, dirka ‘ne’ ga jinsin namiji, ‘ce’ ga jinsin mace, sai kuma ‘ne’ ga jam’i. Misali,

- 30 a. Abdu **ya** zo. (Abdu **ta** zo*)
- b. Binta **ta** zo. (Binta **ya** zo*)
- c. Abdu da Binta **sun** zo.
- d. Gida **ne**. (Gida **ce***)
- e. Mota **ce** (Mota **ne***)
- f. Motoci ne.
- g. Gidan ne.
- h. Motar ce.

Kamar yadda Galadanci (1976) da Sani (1999) suka bayyana jimlar DH ta kunshi muhimman sassa guda biyu, su ne *yankin suna* da *yankin aiki* ko *yankin bayani*.

Yankin Suna

Yankin suna (na takaita shi da YSn) dai a nahawun Hausa ya kunshi bayani a kan wanda ya yi aiki (wanda ake kira da 'aikau'). Yankin suna shi ne yake fara zuwa sannan yankin bayani ya biyo shi. A sashen yankin suna ana bayyana sunan wanda ya yi aiki, wato 'aikau' ban da kalmar da ta danganci aikin da aka yi a jimlar. Misali:

31. Abdu ya ci abinci.

YSn

A wannan misalin 'Abdu' a mtsayin rukunin 'suna' shi ya zo farkashin YSn. Amma ya kamata ka sani cewa ba sunan yanka ne kawai yake zuwa a YSn ba, sauran rukunan nahawun Hausa dangin 'suna' za su iya kasance a YSn kamar yadda za ka gani a misalai masu zuwa:

32 a. Wadannan sun fi kyau.

YSn

b. Ta tafi makaranta.

YSn

c. Mota ta zo yanzu.

YSn

Idan ka duba misali na (32) duk an yi amfani da dangin 'suna' a mtsayin YSn. A misali na (32a) an yi amfani da 'nunau dogo' a matsayin YSn, a misali na (32b) an yi amfani da 'wakilin suna' ko 'zagin aikatau' a YSn, a misali na (32c) kuma an yi amfani da 'suna gama-gari'. A tsari na YSn, akwai wasu kalmomin da za su iya zuwa kafin suna ko kuma bayan suna duk a farkashin YSn. Daga cikin rukunan nahawu da za su iya zuwa kafin 'suna' a YSn akwai 'sifa' da 'nunau' da 'mafayyaci' da 'tsigilau' da 'yar mallaka doguwa da sauransu.

A wannan yanki na suna duk kalmar da ta zo ana danganta ta ne da 'suna', wato 'aikau'.

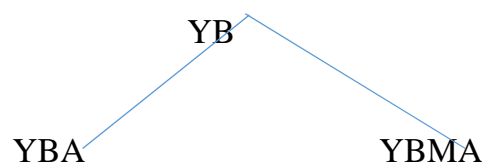
Yankin Bayani /Aiki

Yankin bayani (na takaita shi da YB), yanki ne mai matuƙar muhimmanci a bayanin cikas jimla. YB shi ne sashen da yake yin bayani a kan YSn kuma shi ne yake dāuke da aikin da ya wanzu a cikin jimla. Wato dai YB rukuni ne wajen cikas ma'ana ko isar da saƙo. Misali:

- 33 a. Abdu ya karanta littafi.
b. Binta mai hankali ce.

Jimlolin da na misalta maka a (33a da b) duk suna ɗauke da sassa biyu na jimla, wato YSn da YB. A misali na (33a) *Abdu* shi ne a matsayin YSn, *ya karanta littafi* kuma a matsayin YB, a (33b) kuwa *Binta* ce a YSn, *mai hankali ce* a YB. Idan ka yi nazarin waɗannan jimloli za ka ga cewa a jimla ta (33a) akwai aiki, aikin shi ne *karanta littafi*. Amma jimla ta (33b) babu wani aiki da ya gudana a cikin ta. Wannan ya nuna maka cewa YB iri biyu ne, akwai YB mai ɗauke da ‘aikatau’ (wato YBA) da YB maras ɗauke da ‘aikatau’ (wato YBMA).

Yanzu bari mu kalli zubi da tsarin kowanne. YB mai aikatau, wato YBA kamar yadda sunansa ya nuna koyaushe yana ɗauke da ‘aikatau’. ‘Aikatau’ shi ne ginshiki wajen fahimtar wannan yanki. Idan ka sake duba misali na (33a) za ka ga cewa ‘aikatau’ *karanta* shi ne tubali mafi muhimmanci da zarar ka ɗauke shi sai ka ga yankin bai ɗauki wata ma’ana ba. A wannan yankin ma akwai rukunan nahawu da suke zuwa kafin ‘aikatau’ da kuma bayan ‘aikatau’. Rukunonin nahawun Hausa da suke iya zuwa kafin ‘aikatau’ su ne: ‘zagin aikatau’ da ‘manunin lokaci’ da kuma ƙarfafau (ka duba Sani, 1999: 84). Ga wasu misalai da za su nuna hakan:

- 34 a. Abdu **ya** zo.
b. **Ta** zo.
c. Abdu da Bala **sun** karanta.
- 35 a. *Yakan* zo
b. *Sukan* zo
c. *Mukan* zo.
- 36 a. *Ya fa* zo.
b. *Sun dai* zo.
c. *Ta ma* zo.

A misali na (34a-c) na nuna maka yadda ‘zagin aikatau’ yake zuwa kafin ‘aikatau’. A nahawun Hausa duk ‘aikatau’ da ya zo a YB lallai ‘zagin aikatau’ ya gabace shi. Haka ma idan ka duba misali misali na (35 - 36). ‘Manunin lokaci’ haɗe yake zuwa da ‘zagin aikatau’ idan na ce ‘yaa zo’, -a ita ce ‘manunin lokaci’, a misali na (35a-c) *kan* shi ne

'manunin lokaci'. Zan yi maka cikakken bayani kan manunin lokaci idan na zo yi maka bayanin lokutan Hausa. Misali na (36a-c) ya kunshi misalai ne inda kalmomin *karfafawa* suke zuwa kafin 'aikatau'. Kalmomi *karfafau* su ne *fa* da *dai* da *ma* da makamantansu. Yanzu kuma zan gabatar maka da abubuwan da suke zuwa bayan 'aikatau'. Rukunonin nahawu da suke zuwa bayan 'aikatau' su ne 'suna' da 'wakilin suna' da 'sifa' da 'bayanau' da kuma 'hardadɗen suna'. Misali:

- 37 a. Abdu ya sayi mota.
b. Sun tafi makaranta.
c. Ya kama kifi.
- 38 a. Abdu ya saye ta.
b. Ta kona kanta.
c. Mun sayi wadannan.
- 39 a. Binta ta sayi kakkaura.
b. Mun sayi kanana.
c. Ta sayi dafaffu.
- 40 a. Abdu ya zo yanzu.
b. Ta shigo a hankali.
c. Sun zo da sassafe.
- 41 a. Binta ta yi farin-ciki.
b. Abdu ya sayi habar-kada.
c. Ya yi rub-da-ciki.

Tun daga misali na (37) har zuwa na (41) duk misalai ne na rukunan nahawu da suke zuwa bayan 'aikatau'. Ka ga a misali na (37a-c) na nuna yadda 'suna' yake biyo 'aikatau' a YB. Misali na (38a-c) 'wakilin suna' ne suka biyo 'aikatau'. A (40a-c) duk kalmomin da na ja layi a *kasansu* misalai ne na 'sifa' da suke iya zuwa bayan aikatau a YB. A misali na (33a-c) na nuna maka yadda ire-iren 'bayanau' suke biyo 'aikatau', a na (41a-c) kuwa duk misalai ne 'hardadɗen suna' da suke zuwa bayan 'aikatau'.

Tunda ka fahimci YB mai aikatau a tsarin DH, yanzu kuma sai mu juya kan YB maras aikatau.

Zubi da tsarin YB maras aikatau ya bambanta da na YB mai aikatau a DH. Shi YB maras aikatau ya kunshi jimla wadda ba ta zuwa da aikatau, wannan shi ya haifar da cewa wasu keɓaɓɓun rukunan nahawu ne suke zuwa a nau'in YB maras aikatau. Wadannan rukunan su ne 'dirka' da 'cikamako' ko YS da 'lokaci na yanzu na ɗaya' da kuma 'lokaci na yanzu na biyu'. Ga wasu misalan don ka kara ganewa:

- 42 a. Abdu ne. (misali da 'dirka')

- b. Binta ce.
 c. Yara ne.
- 43 a. Binta siririyar yarinya ce. (misali da ‘cikamako’ + ‘dirka’)
 b. Abdu mai hankali ne.
- 44 a. Abdu yana wanki. (lokaci na yanzu na ɗaya)
 b. Binta tana girki.
 c. Abdu yake wanki. (lokaci na yanzu na biyu)

Wadannan (42-44) duk misalai ne na YB maras aikatau. Misali na (42a-c) ‘dirka’ ita kaɗai ce a matsayin YB. Idan ka duba misali na (43a-b) an yi amfani da ‘cikamako’ ko YSn (na biyu da yake zuwa karkashin YB) *siririyar yarinya* da *mai hankali* da kuma ‘dirka’. Misali na (44a-b) suna nuna maka yadda lokaci na yanzu na ɗaya yake zuwa a matsayin YB. Misali na (44c) kuwa shi ya kunshi lokaci na yanzu ne na biyu).

Yanzu kuma zan sanar da kai tsarin jimlar DH. DH tana da tsarin jimla na ‘Aikau’ (wato wanda ya yi aiki) sai ‘Aikatau’ (wato fi’ili mai bayyana irin aikin da aka yi) daga nan sai kuma ‘Karbau’ (wato wanda ya karɓi aikin da ya zo a jimla). Tunda ka fahimci tsarin jimlar Hausa daga ‘aikau’ da ‘aikatau’ da kuma ‘karbau’, yanzu zan nuna maka su a tsarin jimlar DH. Ga misalin jimlolin:

45. Abdu ya mari Binta.
Aikau Aikatau Karbau

Duk karin da aka yi wa jimlar ba zai sauya tsarin nahawun jimlar ba. Misali:

46. Wani farin mutum dogo ya mari wata yarinya doguwa.
Yankin Suna Yankin Bayani
Mutum (Aikau) Aikatau Yarinya (Karbau)

Yanzu bari na nuna maka wani misalin mai ɗauke da karbau guda biyu.

47. Abdu ya ɗinka wa Binta riga
Yankin Suna Yankin Bayani
Abdu (Aikau) Aikatau Karbau Karbau
Kaikaice Kai-tsaye

Kamar yadda ka gani a misali na (47), ‘karbau’ a Hausa iri biyu ne. Akwai ‘karbau kai tsaye’ da kuma ‘karbau kaikaice’. Duba waɗannan misalan don ka rarrabe su:

- 48 a. Binta ta dafa *abinci*. (abinci, karbau kai tsaye)
 b. Binta ta dafa wa *yara abinci*. (yara, karbau kaikaice)

A misali na (48a) aikin da aka yi a jimlar ya fada kan ‘karbau’ *abinci*. Saboda haka *abinci* shi ne karbau kai-tsaye. Kuma a (48) idan ka lura za ka ga ‘suna’ ɗaya ne ya biyo ‘aikatau’ *dafa*. Amma a (48b) ‘aikatau’ *dafa-wa* (mai ɗauke da ɗafin -wa) suna biyu ne suka biyo shi. Sunan da ya fara zuwa shi ne ‘karbau kaikaice’, *abinci* har yanzu shi ne sunan da kai tsaye ya karɓi aikin da aka yi. Haka lamarin yake jimloolin DH sukan zo da ‘karbau’ ɗaya ko biyu. Bugu da ƙari, dangane da tsarin jimlar DH ka fahimci cewa DH tana da tsarin jimla na ‘Aikau’ da ‘Aikatau’ da kuma ‘Karbau’. Duk wata jimla mai aikatau (so-karbau) dole ta hau wannan tsarin. Amma idan aikatau ɗin ƙi-karbau ne to babu buƙatar karbau. Misali, idan ka ce ‘Abdu ya gudu’.

Yanzu kuma sai ka biyo ni don na nuna maka wata siffar ta DH wadda ta shafi amfani da gundarin kalmomi.

5.3.2 Gundarin Kalmomi

Amfani da gundarin kalmomi na ɗaya daga cikin ma’aunan da ake yin amfani da su wajen fayyace siffodin daidaitaccen harshe. Ta fuskar gundarin kalmo akan sami ‘yan bambance-bambance ne ta fuskar wasali ko baƙi ko kuma gaba ko kuma abin da ya danganci karin sauti. Ga misali da Sani (2009: 52-59) ya fito da su dangane da gundarin kalmomi:

	DH		KARE-KARE	
49	a. m̄ai	da	m̄aaȳi	(Bausanci)
	b. ɗír̄im̄í	da	ɗím̄ír̄í	(Guddiranci)
	c. ȳaar̄aa	da	ȳaar̄aa	(Sakkwatanci)
	d. ȳádd̄a	da	ƙádd̄a	(Guddiranci)
	e. ƙóos̄ái	da	ár̄ée	(Guddiranci)
	f. ɗább̄aa	da	bís̄aa	(Sakkwatanci)
	g. jáaj̄ée	da	j̄éej̄ée	(Katsinanci)
	h. ƙàrsh̄ée	da	ƙàrk̄ée	(Zazzaganci)
	i. ƙàbéew̄aa	da	ḡòoj̄í	(Zazzaganci)
	j. ƙèek̄ée	da	ƙèèk̄è	(Kananci)

Kamar yadda ka gani a misali na (49a-e) ana samun ire-iren waɗannan bambance-bambance tsakanin DH da sauran karorin. Idan ka duba misali na (49a) an samu ƙarin gaba a sauran karorin da kuma bambancin karin sauti (tsari na DH gaɓar tana da BWB, a sauran kare-karen sai aka

sami gaba biyu BWW da BWW). A misali na (49b) an sami musayar gurbi, wato na gaba ta biyu a DH '-ri-' ta koma gaba ta uku a sauran kare-karen, yayin da gaba ta uku a DH sai ta kasance ta biyu a sauran kare-karen. Misali (49c) ya danganci bambanci ne na karin sauti. Misali na (42d) bambanci ne na baki. Yayin da misali na (42e) ke nuna mabambantan kalmomi. Haka lamarin yake a sauran misalan (49f-j).

Auna Fahimta

- 1- Kawo ma'anar Kalmar suna da ire-irensa, tare da misalai.
- 2- Yi bayani kan yankin suna a cikin jumla.

5.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci:

- Siffon DH aji na biyu.
- Cewa Siffon da ka fahimta su ne na nahawu da kuma na gundarin kalmomi.
- Dalilin da ya sa aka kebe DH da wasu siffoni.
- Akwai fa'ida na kebe DH ga wasu siffoni.
- Cewa Siffon nahawu sun kunshi yadda harshe yake harhada kalmominsa don a samar da jimla mai ma'ana.
- Dangane da tsarin jimlar DH ka fahimci cewa DH tana da tsarin jimla na 'Aikau' da 'Aikatau' da kuma 'Karbau'. Duk wata jimla mai aikatau (so karbau) dole ta hau wannan tsarin.
- Jimla wadda aikatau dinta ki-karbau ne to tsarinta zai kasance babu karbau din.
- DH tana fayyace jinsi sau da kafa.
- Irin rawar da gundarin kalmomi suke takawa wajen kasancewa ma'auni na fayyace DH.

5.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

Yankin suna: - ana nahawun Hausa ya kunshi bayani a kan wanda ya yi aiki (wanda ake kira da 'aikau'). Yankin suna shi ne yake fara zuwa sannan yankin bayani ya biyo shi.

5.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Ahmed, Umaru and Bello, Daura. An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects. Zaria: NNPC, 1970.

Bagari, Dauda Muhammad. Bayanin Hausa: Jagora Ga Mai Koyon Ilimin Bayanin Harshe. Rabat-MAROC: Imprimerie El Maarif Al Jadida, 1986.

Bello, Ahmadu. The Dialects of Hausa. Enugu: Fourth Dimension Publishing Company Limited, 1992.

Bello, Ahmadu. 2014. Sabon Nahawun Hausa. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited, 2014.

Jinju, Muhammadu Hambali. Rayayyen Nahawun Hausa. Zaria: NNPC, 1980.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Alfiyyar Mu'azu Sani 3: Karorin Harshen Hausa a Waƙe. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2003.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Siffofin Daidaitacciyar Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2009.

Tudun Wazirchi, Abdullahi Garba Imam. Mu San Kare-Karenmu. Kano: Rurum Printing and Publishing Company, 2009.

Yakasai, Salisu Ahmed. Jagoran Ilimin Walwalar Harshe. Sokoto: Garkuwa Media Services Limited, 2012.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idajin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

5.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1- Kawo ma'anar Kalmar suna da ire-irensa, tare da misalai. Suna' rukuni ne daga cikin rukunan nahawun Hausa, wanda a koyaushe masana nahawun Hausa shi suke fara gabatarwa saboda muhimmancinsa

ga ginin jimla. Suna nau'in kalma ne da ke ambaton mutum, ko wuri, ko wani abu, ko tunani; walau mai rai ko maras rai, mai kirguwa ko wanda ba ya kirguwa, zahiri ko badini da sauransu. Sani (1999: 60) ya bayyana ma'anar 'suna' da cewa "Shi ne sunan abu mai rai ko maras rai, wanda ake iya gani da ido wanda ba a iyawa". Idan ka fahimci wannan bayani za mu iya cewa 'mutum' da 'zaki' da 'kwaro' da 'dutse' da 'hula' da sauransu, kowanne ya shigo cikin ma'anar suna, saboda haka 'suna' ne. Daga ma'anar suna za ka fahimci cewa 'suna' dai a matsayinsa na rukuni a nahawun Hausa iri-iri ne. Akwai ire-iren suna kamar haka:

Suna Na Yanka

Suna ne da ya kebanta ga mutum ko wani wuri da zarar an fadi sunan an san mai shi. Misali: Hafsatu ko Maryam ko Ibrahim ko Kano ko Maiduguri da sauransu.

Suna Gama-Gari

Suna ne da bai kebanta ga wani ba, abubuwa masu rai da marasa rai duk sun yi tarayya a irin wannan suna. Wato dai ka fahimta cewa suna ne akasin na yanka. Ga misalan irin wannan sunan: jaki da kaza da cinnaka da ludayi da sanyi da mutum da sauransu. Misalan da na ba ka a nan sun kunshi sunan dabba da tsuntsu da kwaro da abun fai da sunan abu boyayyen da sunan hadaka. Kuma shi suna gama-gari daga kowane nau'i nuni yake yi ga duk wani abu mai irin wannan siga ko halitta.

Suna Gagara-Kirga

Nau'i ne na suna da aka bayyana shi da sunan abun da ba ya kirguwa. Shi ya sa aka kira shi da gagara-kirga. Misali: gari (na tuwo) da yashi da gishiri da makamantansu.

Suna Tattarau

Sani (1999) ya bayyana wannan sunan da cewa nau'in suna ne da ya hada abu fiye da daya a lokaci guda. Sani (1999) y aba da misali da cewa idan an ce 'garke' ko na awaki ake nufi ko tumaki ko shanu da sauransu, ba dabba guda ake nufi ba. Ga wasu misalan na suna tattarau: ayari da runduna da bataliya da gungu da makamantansu.

Suna Dan Aikatau

Shi ma nau'i ne na suna wanda asalinsa daga kalmar aikatau ne. Ma'ana dai 'aikatau' ne yake samar da shi. 'Aikatau' shi ma rukuni ne a nahawun Hausa wanda yake nuni da aikin da ka yi. Duk 'suna dan aikatau' lallai ka ga cewa tushensa daga 'aikatau' ne. Ga wasu misalan 'suna dan aikatau': wanki da shara da karatu da rubutu da sauransu. Ka

ga a nan 'suna ɗan aikatau' wanki ya fito daga 'aikatau' wanke. Haka ma idan ka ɗauki karatu suna ne ɗan aikatau da ya fito daga 'aikatau' karanta, haka ma shara tushenta daga 'aikatau' share. Kalmar kamawa da ɗaurewa da shanyawa duk misalai ne na 'suna ɗan aikatau', tushensu daga kalmar 'aikatau' ɗaura da kama da shanya.

2- Yi bayani kan yankin suna a cikin jumla.

Yankin suna (na takaita shi da YSn) dai a nahawun Hausa ya kunshi bayani a kan wanda ya yi aiki (wanda ake kira da 'aikau'). Yankin suna shi ne yake fara zuwa sannan yankin bayani ya biyo shi. A sashen yankin suna ana bayyana sunan wanda ya yi aiki, wato 'aikau' ban da kalmar da ta danganci aikin da aka yi a jimlar. Misali:

Abdu ya ci abinci

Binta ta daka dawa

RUKUNI NA 3

- Kashi Na 1 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa I
 Kashi Na 2 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa II
 Kashi Na 3 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa III
 Kashi Na 4 Amfani da Daidaitacciyar Hausa

KASHI NA DAYA

DAIDAITACCIYAR HAUSA DA KARE- KAREN HAUSA I

Abubuwan da Suke Ciki

- 1.1 Gabatarwa
- 1.2 Manufofin Darasi
- 1.3 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa I
  - 1.3.1 Bambance-Bambancen Tsarin Sauti
- 1.4 Takaitawa
- 1.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 1.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 1.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi maka bayani kan bambance-bambance tsakanin DH da sauran kare-karen harshen Hausa. Na raba maka wannan batu zuwa gida uku. A aji na farko zan kawo maka bambance-bambance tsakanin DH da wasu kare-karen harshen da suka danganci tsarin sauti. Sai aji na biyu inda zan kawo maka bambance-bambancen suka danganci kirar kalma. Sai aji na uku inda zan kawo maka bambance-bambancen da ke akwai tsakanin DH da wasu kare-karen harshen ta fuskar ginin jimla ko nahawu. Sai kuma aji na huɗu inda zan kawo maka bambanci tsakanin DH da wasu kare-karen ta fuskar gundarin kalmomi. A baya na yi maka bayani kan siffofin da suka kebanta ga DH ta fuskar tsarin sauti da kirar kalma da nahawu da kuma gundarun kalmomi. Yanzu kuma zan nuna maka ire-iren bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da wasu karorin harshen ta bin waɗannan fuskoki. Wannan batu na bambance-bambance tsakanin daidaitaccen harshe da wasu karorin harshe abu ne da zance maka gama duniya. Domin kuwa kowane harshe ana samun waɗannan bambance-bambancen. Misali, idan ka ɗauki Larabci ko Ingilishi za ka ga ana samun sauye –sauye tsakanin daidaitaccen harshe da wasu kare-karen harshe. Yanzu sai mu tafi zuwa sashe na gaba.

1.2 Manufofin Darasi

A karshen wannan kashi za ka fahimci:

- Bambance-bambancen da suke tsakanin DH da wasu karorin harshen Hausa ta fuskar sauti.
- Batutuwan da suka danganci tsarin sautin Hausa DH da na wasu karorin harshen.

1.3 Daidaitacciyar Hausa da Kare-Karen Hausa 1

Kamar yadda na sanar da kai a baya cewa Daidaitacciyar Hausa ita ce Hausar da ake yin amfani da tsarin rubutu daya wajen isar da saƙo ga masu ji da amfani da harshen Hausa a Duniya. Daidaitaccen harshen Hausa ya keɓantu da wasu siffofi da ake yin amfani da su don bayyana shi. Da irin waɗannan siffofi ake rubuta shi da karanta shi a wurare na musamman kamar a makarantu da kafafen watsa labarai da ayyukan gwamnati da rubuta littattafai da sauransu. Ya kamata ka sani cewa duk wani daidaitaccen harshe a duk harsunan duniya yana da keɓantattun siffofi da ya bambanta da karorin harshen. Abin tambaya a nan ita ce ta wace hanya za a iya gane siffofin daidaitaccen harshe. Sani (2009) ya bayyana hanya uku da za a iya bi wajen bayyana DH. Hanyoyin da Sani (2009) ya bayyana su ne:

- i. Tsarin sauti
- ii. Kirar kalma
- iii. Ginin jimla
- iv. Gundarin kalmomi

Yanzu zan fara gabatar maka da siffofin DH da sauran karorin Hausa ta fuskar tsarin sautii Watakila k aƙe ba ka gane ba, bari na kawo maka misalin dalilin da ya sa za a fitar da siffofin Daidaitacciyar Hausa.

1.3.1 Bambance-Bambance Tsarin Sauti

A nan bari na fara sanar da kai cewa DH da sauran karorinta duk suna amfani da wasula iri daya. Bambance-bambancen da ake samu ya danganci baƙaƙe ne. Misali, ka ga yayin da DH take da /r/ da /ɾ/, a Sakkwatanci (daga Sakkwato) babu /r/. Wasu sautukan ne suke maye

gurbīn /r/. Sautukan su ne: /τ/ ko /l/ ko /t/ ko kuma /s/. Duba wasu misalan da Sani (2009: 16-17) ya bayar:

	Sakkwatanci	DH
1	a. τiba	(maimakon ‘riba’)
	b. tata	(maimakon ‘tara’)
	c. halshe	(maimakon ‘harshe’)
	d. galma	(maimakon ‘garma’)
	e. biyat	(maimakon ‘biyar’)
	f. rigat	(maimakon ‘rigar’)
	g. zubas	(maimakon ‘shigar’)

A karin harshen Dauranci (wato daga kasar Daura ke nan) babu sautin /sh/. Saboda haka /h/ ko /hy/ ke maye gurbīn /sh/. Misali, sautin /h/ yana bayyana a madadin /sh/ kafin wasalin /i/ ko /e/, yayin da /hy/ kuma ke bayyana a madadin /sh/ kafin wasalin /u/ ko /o/ ko kuma /a/. Duba waɗannan misalan da Sani (2009: 19) ya nuna:

	Dauranci	DH
2	a. akuhi	(maimakon ‘akushi’)
	b. rehe	(maimakon ‘reshe’)
	c. nihyadi	(maimakon ‘nishadi’)
	d. hyuka	(maimakon ‘shuka’)

Bari mu sake duba wani misalin, ka ga a karin harshen Bausanci (kamar a garuruwan Azare da Jama’are da Katagum da Misau) wasu kan kira wannan karin harshen da ‘Gudduranci’) babu /c/ da /ts/, a madadinsu /sh/ ke maye gurbīn /c/; /s/ kuma ke tsayawa a madadin /ts/. Duba waɗannan misalan:

	Bausanci	DH
3	a. shiki	(maimakon ‘ciki’)
	b. abinshi	(maimakon ‘abinci’)
	c. mashiji	(maimakon ‘maciji’)
	d. sami	(maimakon ‘tsami’)
	e. soro	(maimakon ‘tsoro’)

Idan muka waiwayi Kananci (daga Kano) za ka ga cewa ana samun sauyawar bakin /d/ zuwa /’y/. Misali:

	Kananci	DH
4	a. wa’yannan	(maimakon ‘waɗannan’)
	b. wa’yanda	(maimakon ‘waɗanda’)
	c. wa’yansu	(maimakon ‘waɗansu’)

Wani batun da ya shafi tsarin sauti shi ne na tsawaita baki. A karin Sakkwatanci ana samun tsawaita baki a tsarin shudadden lokaci na biyu. Misali:

	Sakkwatanci	DH
5	a. nik kama	(maimakon ‘na kama’)
	b. yad dawo	(maimakon ‘ya dawo’)
	c. tag gama	(maimakon ‘ta gama’)

Idan ka yi nazarin misalan z aka ga cewa an tsawaita bakin /k/ (a misali na 5a) da na /d/ a (5b) da kuma na /g/ a (5c).

Wani batun tsarin sauti da ake samun bambance-bambance shi ne ‘karin sauti’. Karin sauti dai fanni ne na tsarin sauti da ya danganci kaifin sauti na murya wajen fadar kowace gabar kalma bisa ka’ida. Ana samun wasu ‘yan bambance-bambance na karin sautin wasu gabobin kalmomi a karorin Hausa. Yanzu duba wadannan misalan da Sani (2009: 22-24):

6	a. mányà	mânyá
	b. kúnnè	kûnné
	c. yàrá	yârá
	d. kùjèrà	kújèrá

Irin wannan bambanci na karin sauti ana samun sa da yawa tsakanin DH da karin Sakkwatanci. Don karin bayani da ma misalai sai ka duba Sani (2003 da 2009) da kuma Tudun Wazirchi (2009) da kuma Salihi (2012).

Auna Fahimta

- 1- Me ake nufi da daidaitacciyar Hausa?
- 2- Kawo bambance-bambance guda bibbiyu tsakanin Kare-karen da Daidaitacciyar Hausa.

1.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci:

- Bambance-bambance tsakanin DH da kare-karen Hausa aji na daya.
- Bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa ta fuskar tsarin sauti.
- Cewa bambance-bambancen da ake samu a kare-karen Hausa su ne suka haifar da DH.

- Wadannan bambance-bambance ba sa hana fahimtar juna.
- Bambanci na karin sauti ba ya kawo sauyin ma'ana sai dai sauyi na kaifin murya.
- Tsawaita wasali kuwa wani abu yake kama da shaddantawa kuma ya kebanta ga karin harshen Sakkwatanci
- lokaci na bai daya.

1.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

Daidaitacciyar Hausa: - ita ce Hausar da ake yin amfani da tsarin rubutu daya wajen isar da saƙo ga masu ji da amfani da harshen Hausa a Duniya.

1.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Ahmed, Umaru and Bello, Daura. An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects. Zaria: NNPC, 1970.

Bagari, Dauda Muhammad. Bayanin Hausa: Jagora Ga Mai Koyon Ilimin Bayanin Harshe. Rabat-MAROC: Imprimerie El Maarif Al Jadida, 1986.

Bello, Ahmadu. The Dialects of Hausa. Enugu: Fourth Dimension Publishing Company Limited, 1992.

Bello, Ahmadu. 2014. Sabon Nahawun Hausa. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited, 2014.

Jinju, Muhammadu Hambali. Rayayyen Nahawun Hausa. Zaria: NNPC, 1980.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Alfiyyar Mu'azu Sani 3: Karorin Harshen Hausa a Wake. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2003.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Siffofin Daidaitacciyar Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2009.

Tudun Wazirchi, Abdullahi Garba Imam. Mu San Kare-Karenmu. Kano: Rurum Printing and Publishing Company, 2009.

Yakasai, Salisu Ahmed. Jagoran Ilimin Walwalar Harshe. Sokoto: Garkuwa Media Serbices Limited, 2012.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idojin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

1.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1 Me ake nufi da daidaitacciyar Hausa?

Daidaitacciyar Hausa ita ce Hausar da ake yin amfani da tsarin rubutu daya wajen isar da saƙo ga masu ji da amfani da harshen Hausa a Duniya. Daidaitaccen harshen Hausa ya keɓantu da wasu siffofi da ake yin amfani da su don bayyana shi. Da irin waɗannan siffofi ake rubuta shi da karanta shi a wurare na musamman kamar a makarantu da kafafen watsa labarai da ayyukan gwamnati da rubuta littattafai

2 Kawo bambance-bambance guda bibbiyu tsakanin Kare-karen da Daidaitacciyar Hausa.

Sakkwatanci

- 1 a. tiba
- b. tata
- c. halshe
- d. galma
- e. biyat
- f. rigat
- g. zupas

DH

- (maimakon 'riba')
- (maimakon 'tara')
- (maimakon 'harshe')
- (maimakon 'garma')
- (maimakon 'biyar')
- (maimakon 'rigar')
- (maimakon 'shigar')

A karin harshen Dauranci (wato daga kasar Daura ke nan) babu sautin /sh/. Saboda haka /h/ ko /hy/ ke maye gurbin /sh/. Misali, sautin /h/ yana bayyana a madadin /sh/ kafin wasalin /i/ ko /e/, yayin da /hy/ kuma ke bayyana a madadin /sh/ kafin wasalin /u/ ko /o/ ko kuma /a/. Duba waɗannan misalan da Sani (2009: 19) ya nuna:

Dauranci

- 2 a. akuhi
- b. rehe
- c. nihyadi
- d. hyuka

DH

- (maimakon 'akushi')
- (maimakon 'reshe')
- (maimakon 'nishadi')
- (maimakon 'shuka')

Bari mu sake duba wani misalin, ka ga a karin harshen Bausanci (kamar a garuruwan Azare da Jama'are da Katagum da Misau) wasu kan kira wannan karin harshen da 'Gudduranci') babu /c/ da /ts/, a madadinsu /sh/ ke maye gurbin /c/; /s/ kuma ke tsayawa a madadin /ts/. Duba waɗannan misalan:

	Bausanci	DH
3	a. shiki	(maimakon 'ciki')
	b. abinshi	(maimakon 'abinci')
	c. mashiji	(maimakon 'maciji')
	d. sami	(maimakon 'tsami')
	e. soro	(maimakon 'tsoro')

Idan muka waiwayi Kananci (daga Kano) za ka ga cewa ana samun sauyawar baƙin /d/ zuwa /'y/. Misali:

	Kananci	DH
4	a. wa'yannan	(maimakon 'waɗannan')
	b. wa'yanda	(maimakon 'waɗanda')
	c. wa'yansu	(maimakon 'waɗansu')

Wani batun da ya shafi tsarin sauti shi ne na tsawaita baƙi. A karin Sakkwatanci ana samun tsawaita baƙi a tsarin shuɗaɗɗen lokaci na biyu. Misali:

	Sakkwatanci	DH
5	a. nik kama	(maimakon 'na kama')
	b. yad dawo	(maimakon 'ya dawo')
	c. tag gama	(maimakon 'ta gama')

KASHI NA BIYU   DAIDAITACCIYAR HAUSA DA KARE-KAREN HAUSA II

Abubuwan da Suke Ciki

- 2.1 Gabatarwa
- 2.2 Manufofin Darasi
- 2.3 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa II
  - 2.3.1 Bambance-Bambancen Kirar Kalma
  - 2.3.2 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 2.4 Takaitawa
- 2.5 Ma'anar Wasu Kalmomi
- 2.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 2.7 Amsoshin Tambayoyin

2.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi maka bayani kan bambance-bambance tsakanin DH da sauran kare-karen harshen Hausa. Na raba maka wannan batu zuwa gida uku. A aji na farko na kawo maka bambance-bambance tsakanin DH da wasu kare-karen harshen da suka danganci tsarin sauti. A kashin zan kawo maka bambance-bambancen suka danganci kirar kalma. Kirar kalma muhimmin fanni ne na ilimin kimiyyar harshe wanda ya jibinci yadda harshe yake kirikirar kalmominsa. Kowane harshe yana da irin hanyoyin da yake bi wajen samar da kalmomi. To, haka lamarin yake tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa. A baya na yi maka bayanin yadda DH take amfani da saiwa da dafi wajen samar da kalmomi. Yanzu sai ka biyo ni ka ga bambance-bambancen da suke tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa.

2.2 Manufofin Darasi

A karshen wannan kashi za ka fahimci:

- Bambance-bambancen da suke tsakanin DH da wasu karorin harshen Hausa ta fuskar kirar kalma ko tasarifi.
- Batutuwan da suka danganci kirar kalmar DH da na wasu karorin Hausa.

2.3 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa 1I

Kamar yadda na sanar da kai a baya cewa Daidaitacciyar Hausa ita ce Hausar da ake yin amfani da tsarin rubutu daya wajen isar da saƙo ga masu ji da amfani da harshen Hausa a Duniya. Daidaitaccen harshen Hausa ya keɓantu da wasu siffofi da ake yin amfani da su don bayyana shi. Da irin waɗannan siffofi ake rubuta shi da karanta shi a wurare na musamman kamar a makarantu da kafafen watsa labarai da ayyukan gwamnati da rubuta littattafai da sauransu. Ya kamata ka sani cewa duk wani daidaitaccen harshe a duk harsunan duniya yana da keɓantattun siffofi da ya bambanta da karorin harshen. Abin tambaya a nan ita ce ta wace hanya za a iya gane siffofin daidaitaccen harshe. Sani (2009) ya bayyana hanya uku da za a iya bi wajen bayyana DH. Hanyoyin da Sani (2009) ya bayyana su ne:

- i- Tsarin sauti
- ii- Kirar kalma
- iii- Ginin jimla
- iv- Gundarin kalmomi

A kashi na baya na gabatar maka da bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da sauran karorin Hausa. Yanzu zan gabatar maka da batutuwan da suka danganci kirar kalma da bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa.

2.3.1 Bambance-Bambancen Kirar Kalma

Yanzu za mu duba yadda ake samun bambance-bambance ta fuskar kirar kalma a karorin harshen Hausa. Kamar yadda na yi maka bayani a baya kirar kalma ginshikin fanni ne na ilimin kimiyyar harshe da ya shafi yadda ake gina kalma a harshe daga saiwa ta hanyar ka'idojin da suka keɓanta ga harshe. Ana samun hanyoyi mabambanta da karorin harshen Hausa suke samar da kalmomi. Ga wasu misalai kamar haka:

- a. Kara (kamar a karan dawa ko na gero). Kara, ɗaya ko tilo, jam'i kuma 'karare'. Haka za a samu a DH da sauran karorin amma ban da karin harshen Sakkwatanci. Domin shi hanyarsa ta samar da tilo da jam'i ta bambanta. Saiwar kalmar a Daidaitacciyar Hausa da sauran karorin ita ce: **kar-** + **-are** (ɗafa-keya) → **karare**. Amma a Sakkwatanci lamarin ya sha bamban. Da farko dai babu kalmar **kara** a matsayin tilo, sai dai **kare**, gaɓar **-re (BW)** tana ɗaukar karin sautin ƙasa ne ba na sama ba, daga saiwar 'kare' wato **kar-** + **a** (ɗafa-keya) → **kara**. A Sakkawatanci **kara** jam'i ke nan na **kare**.

- b. A Sakkwatanci da Katsinanci saiwar kalmar ‘kare’ wato **kar-** na iya daukar dafa-keya **-nai**, a samu jam’i **karnai**. Wato, a Katsinanci da Sakkwatanci jam’in ‘kare’ shi ne ‘karnai’. Amma a Guddiranci dafa-keya **-nawu** ake yi wa saiwar **kar-**, a samu jam’in kare **karnawu**. Wato, **karnawu** jam’in **kare** ke nan a Guddiranci. Idan muka juya DH da sauran karorin sai mu ga cewa saiwar kalmar **kare** wato **kar-** tana daukar dafa-keya **-nuka** don a samar da jam’in kalmar **kare** wato **karnuka**.
- c. Wani misalin shi ne mu dauki kalmar ‘ido’. Idan ka cire Sakkwatanci DH da sauran karorin Hausa kalmar **ido** tilo ce, jam’inta kuma shi ne **idanu** ko **idanuwa** ko **idanduna**. A Sakkwatanci kalmar tilon ita ce **‘ijiya’**, jam’in kuma shi ne **‘ido’**. A nan za ka gane cewa saiwar kalmar ita ce ‘id-’, dafin kuma - iya idiya, bakin /d/ yana gandancewa ya koma ‘j’ a dalilin zuwan wasalin gaba na /i/. Daga nan aka samu **ijiya, jam’in kuma ido** wanda ya dauki dafa keya na **-o**.

Idan ka duba misalan da na kawo maka farkashin kirar kalma za ka fahimci cewa akwai bambance-bambance kan yadda ake samar da kalmomi a DH da wasu kare-karen Hausa. Wadannan misalai da ka gani sun danganci saiwa da dafa keya ne. Ana samun bambance-bambance ta fuskar dafa keya. Kuma karin harshen Sakkwatanci ne ya fi yin hannun riga da DH da ma sauran karorin.

Don ka samu karin misalai da bayanai sai ka duba Sani (2003 da 2009) da Salihi (2012).

Auna Fahimta

1.	Wadanne hanyoyi ne ake bi wajen bayyana daidaitacciyar Hausa’ Tsarin sauti
i-	Kirar kalma
ii-	Ginin jimla
iii-	Gundarin kalmomi
2.	Fannin shi ne ya shafi ilimin kirar kalma.

2.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci:

- Bambance-bambance tsakanin DH da kare-karen Hausa aji na biyu.
- Bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa ta fuskar kirar kalma.

- Cewa bambance-bambancen da ake samu a kare-karen Hausa su ne suka haifar da DH.
- Wadannan bambance-bambance ba sa hana fahimtar juna.
- Bambanci na kirar kalma yana iya kawo sauyin ma'ana.
- Daga cikin karorin Hausa Sakkwatanci da Katsinanci da Guddiranci (da ma wasu karorin) suna nuna bambance-bambance ta fuskar kirar kalma. Inda ake samun bambanci shi ne dangane da tsarin saiwa da kuma dafi.

2.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

2.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Ahmed, Umaru and Bello, Daura. An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects. Zaria: NNPC, 1970.

Bagari, Dauda Muhammad. Bayanin Hausa: Jagora Ga Mai Koyon Ilimin Bayanin Harshe. Rabat-MAROC: Imprimerie El Maarif Al Jadida, 1986.

Bello, Ahmadu. The Dialects of Hausa. Enugu: Fourth Dimension Publishing Company Limited, 1992.

Bello, Ahmadu. 2014. Sabon Nahawun Hausa. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited, 2014.

Jinju, Muhammadu Hambali. Rayayyen Nahawun Hausa. Zaria: NNPC, 1980.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Alfiyyar Mu'azu Sani 3: Karorin Harshen Hausa a Wake. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2003.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Siffofin Daidaitacciyar Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2009.

Tudun Wazirchi, Abdullahi Garba Imam. Mu San Kare-Karenmu. Kano: Rurum Printing and Publishing Company, 2009.

Yakasai, Salisu Ahmed. Jagoran Ilimin Walwalar Harshe. Sokoto: Garkuwa Media Services Limited, 2012.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idojin Rубutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

2.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1 Wadanne hanyoyi ne ake bi wajen bayyana daidaitacciyar Hausa'

Tsarin sauti
Kirar kalma
Ginin jimla
Gundarin kalmomi

2. Fannin _____shi ne ya shafi kalmomi.
- Kirar kalma

KASHI NA UKU DAIDAITACCIYAR HAUSA DA KARE-KAREN HAUSA III

Abubuwan da Suke Ciki

- 3.1 Gabatarwa
- 3.2 Manufofin Darasi
- 3.3 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa III
  - 3.3.1 Bambance-Bambancen Ginin Jimla
- 3.4 Takaitawa
- 3.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 3.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 3.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

3.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi maka bayani kan bambance-bambance tsakanin DH da sauran kare-karen harshen Hausa ginin jimla. Gaba daya na raba maka wannan batu na bambance-bambance tsakanin DH da karorin Hausa zuwa gida uku. A aji na farko na kawo maka bambance-bambance tsakanin DH da wasu kare-karen harshen da suka danganci tsarin sauti. A kashi na biyu na kawo maka bayanai kan bambance-bambancen da suka danganci kirar kalma. Wannan kashin kuma zai yi maka bayani kan bambance-bambancen da suka shafi ginin jimla tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa. Ilimin ginin jimla shi ma ginshiƙin fanni ne na ilimin kimiyyar harshe da ya danganci yadda ake harhadā kalmomi bisa fa'ida a gina jimla a harshe. Kowane harshe yana da irin hanyoyin da yake bi wajen samar da jimla. A can baya na yi maka bayanin yadda harshen Hausa yake samar da jimlolinsa. A nan za mu kalli yadda tsarin samar da jimloli a DH ya bambanta da tsarin wasu karorin Hausa.

3.2 Manufofin Darasi

A karshen wannan kashi za ka fahimci:

- Bambance-bambancen da suke tsakanin DH da wasu karorin harshen Hausa ta fuskar ilimin nahawu ko ginin jimla.
- Batutuwan da suka danganci ginin jimlar DH da na wasu karorin Hausa.

3.3 Daidaitacciyar Hausa da Kare-Karen Hausa II

Kamar yadda na sanar da kai a baya cewa Daidaitacciyar Hausa ita ce Hausar da ake yin amfani da tsarin rubutu daya wajen isar da saƙo ga masu ji da amfani da harshen Hausa a fadin Duniya. Daidaitaccen harshen Hausa ya keɓantu da wasu siffofi da ake yin amfani da su don bayyana shi. Da irin waɗannan siffofi ake rubuta shi da karanta shi a wurare na musamman kamar a makarantu da kafafen watsa labarai da ayyukan gwamnati da rubuta littattafai da sauransu. Ya kamata ka sani cewa duk wani daidaitaccen harshe a duk harsunan duniya yana da keɓantattun siffofi da suka bambanta da karorin harshen. Abin tambaya a nan ita ce ta wace hanya za a iya gane siffofin daidaitaccen harshe. Sani (2009) ya bayyana hanya uku da za a iya bi wajen bayyana DH. Hanyoyin da Sani (2009) ya bayyana su ne:

- i. Tsarin sauti
- ii. Kirar kalma
- iii. Ginin jimla
- iv. Gundarin kalmomi

A kashi na baya na gabatar maka da bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da sauran karorin Haus ta fuskar tsarin sauti da kuma kirar kalma. Yanzu zan gabatar maka da batutuwan da suka danganci ginin jimla da bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa.

3.3.1 Bambance-Bambancen Ginin Jimla

Yanzu za mu duba yadda ake samun bambance-bambance ta fuskar kirar kalma a karorin harshen Hausa. Kamar yadda na yi maka bayani a baya ginin jimla ginshikin fanni ne na ilimin kimiyyar harshe da ya shafi yadda ake gina jimla ta hanyar bin wasu dokokin da harshe ya tanada. Ginin jimla yana nufin yadda harshe yake harhada kalmominsa bisa ka'ida ya samar da jimla karɓaɓɓiya. Wato dai rukunonin nahawun harshe su ne tubalan da ake yin amfani da su bisa tsari wajen gina jimla. Ana samun hanyoyi mabambanta da karorin harshen Hausa suke samar da jimla waɗanda suka saɓa da na DH. Za mu duba ka'idar jinsi da ta dirka. Misali, Daidaitacciyar Hausa tana bin ka'idar jinsi sau da kafa. Ka'idar jinsi wajen gina jimla a Daidaitacciyar Hausa shi ne jinsin namiji yana daukar **ya**, jinsin mace kuma yana daukar **ta**. Kamar a ce 'mota **ta** zo', 'keken **ya** lalace'. A nan kalmar 'mota' mace ce saboda haka ka'idar ita ce ta dauki jinsin mace **ta**, 'keke' kuwa namiji ne zai dauki kalmar jinsin namiji **ya**. Idan aka ce 'mota ya zo' ko 'keken ta

lalace' an saba ka'idar jinsi, sai a ce jimla ba ta zama karɓaɓɓiya ba. Amma akwai wasu karorin harshen da suke da matsala ta fuskar jinsi kamar Zazzaganci da Bausanci. A Zazzaganci za ka ji an faɗi waɗannan jimloli kamar haka:

- 1 a. Jirgi ta zo.
- b. Littafi ta yage.
- c. Takarda ya face.

Duk misalan da ka gani a (1a-c) sun saba da ka'idar ginin jimla a DH. Saboda haka, a tsari na DH dukkansu ba karɓaɓɓu ba ne.

Wani misalin shi ne na yin amfani da madanganci a jimla yana haifar da matsala a wasu kare-karen harshen. Madanganci nau'i ne na rukunan nahawun Hausa da yake taka muhimmiyar rawa wajen gina jimlar Hausa. A tsari na kirar kalma, madanganci shi ne dafin keya da ake yi wa suna don a fayyace shi. A Daidaitacciyar Hausa **-r** da **-n** madanganta ne. Ta fuskar ginin jimla ana yin amfani da dafin keya **-r** a kalmar 'suna' ta jinsin mace, **-n** kuma a kalmar 'suna' ta jinsin namiji ko kuma jam'i na jinsin maza ko jinsin mata. Misali, ka'idar a Daidaitacciyar Hausa ita ce, idan aka ce 'riga' da 'wando' da 'huluna', ga yadda za a yi musu dafi a karshensu da madanganci don fayyace su:

- 2 a. Rigar ta yage (an yi amfani da dafin **-r** madanganci saboda 'riga' mace ce).
- b. Abdu ya sayi wandon (an yi amfani da dafin **-n** madanganci saboda 'wando' namiji ne).
- c. Hulunan sun yi masa daidai (an yi amfani da dafin **-n** madanganci saboda 'huluna' jam'i ne).

Ga yadda wasu karorin Hausa suke yin amfani da madanganci (Sani, 2009: 39):

2.8	a. Kananci:	rigar ko rigas	'Abdu ya sayi rigar/rigas'
	b. Dauranci:	rigal	'Abdu ya sayi rigal'
	c. Katsinanci:	rigay	'Abdu ya sayi rigay'
	d. Sakkwatanci:	rigat	'Abdu ya sayi rigat'
	e. Zazzaganci da Bausanci:	rigan	'Abdu ya sayi rigan'
	f. Daidaitacciyar Hausa:	rigar	'Abdu ya sayi rigar'

Wani misalin shi ne na amfani da dirka. Dirka a Daidaitacciyar Hausa iri biyu ce. Akwai dirka ‘**ce**’ wadda take tabbatar da kalmar ‘suna’ ta jinsin mace, da kuma ‘**ne**’ wadda take dirke ko tabbatar da kalmar ‘suna’ ta jinsin namiji. Ana kuma kara yin amfani da ‘**ne**’ don dirke ko tabbatar da kalmar ‘suna’ ta jam’i a jinsin namiji ko mace. Misali, baƙa **ce**, jirgi **ne**, motoci **ne**. Sakkwatanci da Zazzaganci suna karya ka’idar DH ta dirke rukunin ‘suna’ ko ‘sifa’. Misali:

- 4 a. Sakkwatanci: yarinya ta (maimakon ‘yarinya **ce**’),
motoci **na** (maimakon ‘motoci **ne**’)
- b. Zazzaganci: yarinya ne (maimakon ‘yarinya **ce**’) motoci **ne**

A nan za ka ga cewa Sakkwatanci yana da tasa hanyar ta tabbatar da kalmar ‘suna’ ko ‘sifa’. Sakkwatanci ba shi da tsarin dirka irin na DH Zazzaganci ya yi daidai da DH ta fuskar tabbatar da kalmar suna na jam’i, amma ya saba da DH wajen tabbatar da suna jinsin mace kamar yadda ka gani a (4b). Idan ka duba har sauran karorin Hausa za ka ga cewa Sakkwatanci shi ne kaƙai yake da tsarin ‘dirka’ daban.

Sakkwatanci yana da **na** a matsayin dirka kamar ka ce ‘Abdu sarki **na**’, da **ta** kamar ka ce ‘Binta sarauniya **ta**’ da kuma **na** (ta dirke jam’i jinsin namiji ko mace) kamar a ce ‘sarakuna **na**’.

Ga wasu misalan da suka danganci ginin jimla kamar haka:

Ana samun wasu bambance-bambance a kan batutuwan da suka shafi amfani da ‘sifa’ a tsarin jimla. ‘Sifa’ da take bayyana ‘suna’ a Hausa iri-iri ce. A nan zan nuna maka cewa ‘sifa’ ta jinsin mace a tsarin jimlar Hausa iri biyu ce. Karin harshen Katsinanci da Sakkwatanci sun bi hanya guda, yayin da DH da sauran karorin suka bi ɗaya hanyar. Misali:

	Katsinanci / Sakkwatanci	DH
5 a.	busassa	busasshiya
b.	daffa	daffiya
c.	bugagga	bugaggiya
d.	ramamma	ramammiya

Ka ga a tsari na jimla z aka ji ana cewa ‘Abdu ya sayi daffar gada’, a DH sai a ce ‘Abdu ya sayi daffiyar gada’. To, haka za ka bi ka gina sauran misalan.

Haka lamarin yake idan ka duba batun ‘suna’ mai alaka da usuli. Katsinanci da Sakkwatanci sun bi hanya ɗaya, yayin da DH da sauran karorin suka bi ɗaya hanyar.

Misali:

	Katsinanci / Sakkwatanci	DH
6	a. Bahausa	Bahaushiya
	b. Basakkwata	Basakkwaciya
	c. Banuhwa	Banufiya

Bugu da kari, yayin da aka sami jimla tambayau amsar da ake samu ta bambanta a wasu karorin da kuma DH. Misali:

	Jimla Tambayau	Sakkwatanci	DH
7	a. Wa ya mari Binta?	Ni ya	Ni ne
		Shi ya	Shi ne
	b. Su wa suka zo?	Mu wa	Mu ne
		Su wa	Su ne

A nan za ka ga cewa DH tana yin amfani da ‘dirka’ **ne** wajen ba da amsa ta fuskar mutum *ɗaya* ko mutum na uku, jam’i kuma **ne**. Amma karin Sakkwatanci a yanayi na amsa irin waɗannan tambayoyi yana amfani da **ya** ga mai magana na *ɗaya* ko na uku, jam’i kuma karin yana yin amfani da **wa**.

Ta fuskar amfani da korewa ana samun bambance-bambance tsakanin DH da wasu kare-karen na Hausa. A tsarin kore jimla mai *ɗauke* da ‘dirka’ DH tana da tsari kamar haka:

	Jimla Dirkau	DH Katsinanci/Dauranci
8	a. Yarinya ce. ba.	Ba yarinya ba ce. Ba yarinya ba ce Ba yarinya ce ba.

Ga wasu misalan yadda Katsinanci da Dauranci ke kore jimla dirkau:

9	a. Haka ne.	Ba haka ba ne ba.
	Su ne.	Ba su ba ne ba.
	Mota ce.	Ba mota ba ce ba.

Idan ka duba misali na (8) da na (9) za ka fahimci cewa DH tana yin amfani da kalmar korewa biyu wajen kore ko a’anta jimla dirkau. Amma Katsinanci da Dauranci su kadai suna yin amfani da kalmar korewa har guda uku. Ka ga ne cewa kalmar korewa a ita ce **ba**.

Wani batun da ya danganci bambancin ginin jimla shi ne inda ake samin maimaicin ‘wakilin suna’ bayan aikata. DH ba ta da irin wannan siffa, amma a Guddiranci da Hadejiyanci wannan batu ruwan dare ne. Duba waɗannan misalan kamar yadda Sani (2009: 50) ya nuna:

Guddiranci / Hafejiyanci		DH
10	a. Ya zo shi .	Ya zo.
	b. Zai zo shi .	Zai zo.
	c. Kukan zo ku .	Kukan zo.
	d. Ta je ta .	Ta je.
	e. Ya hau shi .	Ya hau.

A misalan da suka zo farkashin DH za ka ga duk jimlolin sun kare ne da 'aikatau', babu wani wakilin suna da ya biyo baya. Amma misalan da suke farkashin Guddiranci da Hafejanci za ka ga an maimaita wakilin suna aikau a duk jimlolin. Irin wannan tsari ya karya dokar ginin jimla a DH.

Wani batun da ya danganci bambanci na ginin jimla shi ne 'jakada'. Kalmomin jakada su ne **ma** da **wa**. Ana samun bambanci kan yadda ake yin amfani da jakada **wa** + **yankin suna**. Zan nuna maka wannan bambancin ta hanyar duban karbau kaikaice. DH da Kananci su ne suke yin amfani da jakada **wa**, sauran karorin suna yin amfani da jakada **ma**. Kamar yadda Sani (2009) da Salihi (2012) da Bello (2015) da sauransu duk sun nuna cewa 'karbau kaikaice' ke zuwa a farkashin jimla a karin Bausanci, amma a DH zuwa yake yi kafin 'karbau kai-tsaye da ma sauran karorin. Duba waɗannan misalan:

Bausanci		DH
11	a. Abdu ya sayi mota wa Binta mota.	Abdu ya saya wa Binta mota.
	b. Yara sun fadi haka wa manya manya haka.	Yara sun fada wa manya haka.
	c. Abdu ya ba kudi wa almajira kudi.	Abdu ya ba wa almajira kudi.

Idan ka yi nazarin misalan da na fito maka da su a (11) za ka fahimci cewa a tsari na DH karbau-kaikaice yana riga karbau kai-tsaye zuwa a jimla mai dauke da kalmar jakada **wa**. Bausanci kamar yadda ka gani ya saba da fa'idar DH inda karbau kai-tsaye yake zuwa kafin karbau kaikaice. Haka kuma a tsari na DH jakada yana zuwa bayan aikatau (ko hafe da aikatau), amma a karin Bausanci yana zuwa bayan 'suna'.

Don karin bayani dangane da bambance-bambance ta fuskar ginin jimla tsakanin DH da kare-karen Hausa sai ka duba Sani (2003 da 2009) da Tudun-Wazirchi (2009) da Salihi (2012) da kuma Bello (2015).

Auna Fahimta

1-	Wadanne hanyoyi ne ake bi wajen bayyana daidaitacciyar Hausa'
2-	Kawo bambance-bambance guda biyar tsakanin Daidaitacciyar Hausa da sauran kare-karen harshe.

3.4 Takaitawa

A wannan kashi ka fahimci:

- Bambance-bambance tsakanin DH da kare-karen Hausa aji na uku.
- Bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa ta fuskar nahawu ko ginin jimla.
- Cewa bambance-bambancen da ake samu a kare-karen Hausa su ne suka haifar da DH.
- Waɗannan bambance-bambance ba sa hana fahimtar juna.
- Bambanci na ginin jimla ba sa kawo sauyin ma'ana.
- Daga cikin karorin Hausa Sakkwatanci da Katsinanci da

Guddiranci (da ma wasu karorin) suna nuna bambance-bambance da DH ta fuskar ginin jimla. Inda ake samun bambanci shi ne dangane da jinsi da adadi da amfani da dirka da sifa da wakilin suna mallakau da madanganci da suna mai alaƙa da usuli da amfani da kalmar korewa da jimla mai ɗauke da karɓau kaikaice da maimaicin wakilin suna aikau a jimla.

3.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

3.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Ahmed, Umaru and Bello, Daura. An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects. Zaria: NNPC, 1970.

Bagari, Dauda Muhammad. Bayanin Hausa: Jagora Ga Mai Koyon Ilimin Bayanin Harshe. Rabat-MAROC: Imprimerie El Maarif Al Jadida, 1986.

Bello, Ahmadu. The Dialects of Hausa. Enugu: Fourth Dimension Publishing Company Limited, 1992.

Bello, Ahmadu. 2014. Sabon Nahawun Hausa. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited, 2014.

Jinju, Muhammadu Hambali. Rayayyen Nahawun Hausa. Zaria: NNPC,

1980.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Alfiyyar Mu'azu Sani 3: Karorin Harshen Hausa a Wake. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2003.

Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Siffodin Daidaitacciyar Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2009.

Tudun Wazirchi, Abdullahi Garba Imam. Mu San Kare-Karenmu. Kano: Rurum Printing and Publishing Company, 2009.

Yakasai, Salisu Ahmed. Jagoran Ilimin Walwalar Harshe. Sokoto: Garkuwa Media Serbices Limited, 2012.

Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idojin Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005.

3.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

- 1- Wadanne hanyoyi ne ake bi wajen bayyana daidaitacciyar Hausa'
  - i- Tsarin sauti
  - ii- Kirar kalma
  - iii- Ginin jimla
  - iv- Gundarin kalmomi
- 2- Kawo bambance-bambance guda biyar tsakanin Daidaitacciyar Hausa da sauran kare-karen harshe.

Katsinanci / Sakkwatanci

busassa
dafaffa
bugagga
ramamma

DH

busasshiya
dafaffiya
bugaggiya
ramammiya

Katsinanci / Sakkwatanci

Bahausa
Basakkwata
Banuhwa

DH

Bahaushiya
Basakkwaciya
Banufiya

Jimla Tambayau
Wa ya mari Binta?

Sakkwatanci
Ni ya

DH
Ni ne

KASHI NA HUDU   DAIDAITACCIYAR HAUSA DA KARE-KAREN HAUSA IB

Abubuwan da Suke Ciki

- 4.1 Gabatarwa
- 4.2 Manufofin Darasi
- 4.3 Daidaitacciyar Hausa Da Kare-Karen Hausa IB
  - 4.3.1 Bambance-Bambancen Gundarin Kalmomi Auna Fahimta
- 4.4 Takaitawa
- 4.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 4.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 4.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

4.1 Gabatarwa

A wannan kashi zan yi maka bayani kan bambance-bambance tsakanin DH da sauran kare-karen harshen Hausa ta fuskar gundarin kalmomi. Gaba daya na raba maka wannan batu na bambance-bambance tsakanin DH da karorin Hausa zuwa gida uku. A aji na farko na kawo maka bambance-bambance tsakanin DH da wasu kare-karen harshen da suka danganci tsarin sauti. A kashi na biyu na kawo maka bayanai kan bambance-bambancen da suka danganci kirar kalma. A kashi na uku na yi maka bayani kan bambance-bambancen da suka shafi ginin jimla tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa. Ma'auni na gaba wanda ake bambanta daidaitaccen harshe da karorinsa shi ne ta hanyar fayyace gundarin kalmomi. Wannan ma'auni kamar yadda za ka gani shi ma yana da matuƙar muhimmanci wajen fahimtar bambance-bambancen da ke tsakanin DH da kare-karen Hausa. Gundarin kalmomi yana cikin wani ɓangare na ilimin ma'ana wanda ake nazarin ma'anonin kalmomi kamar yadda suka zo a harshe ko a karorin harshe.

4.2 Manufofin Darasi

A ƙarshen wannan kashi za ka fahimci:

- Bambance-bambancen da suke tsakanin DH da wasu karorin harshen Hausa ta fuskar gundarin kalmomi.
- Batutuwan da suka danganci fayyace gundarin kalmomi a DH da karorin Hausa

4.3 Daidaitacciyar Hausa da Kare-Karen Hausa IB

Kamar yadda na sanar da kai a baya cewa Daidaitacciyar Hausa ita ce Hausar da ake yin amfani da tsarin rubutu daya wajen isar da saƙo ga masu ji da amfani da harshen Hausa a fadin Duniya. Daidaitaccen harshen Hausa ya keɓantu da wasu siffofi da ake yin amfani da su don bayyana shi. Da irin waɗannan siffofi ake rubuta shi da karanta shi a wurare na musamman kamar a makarantu da kafafen watsa labarai da ayyukan gwamnati da rubuta littattafai da sauransu. Ya kamata ka sani cewa duk wani daidaitaccen harshe a duk harsunan duniya yana da keɓantattun siffofi da suka bambanta da karorin harshen. Abin tambaya a nan ita ce ta wace hanya za a iya gane siffofin daidaitaccen harshe. Sani (2009) ya bayyana hanya huɗu da za a iya bi wajen bayyana DH. Hanyoyin da Sani (2009) ya bayyana su ne:

1. Tsarin sauti
- v. Kirar kalma
- vi. Ginin jimla
- vii. Gundarin kalmomi

A kashi na baya na gabatar maka da bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da sauran karorin Hausa ta fuskar tsarin sauti da kuma kirar kalma da ginin jimla. Yanzu zan gabatar maka da batutuwan da suka danganci gundarin kalmomi da bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa.

4.3.1 Bambance-Bambancen Gundarin Kalmomi

Yanzu za mu duba yadda ake samun bambance-bambance ta fuskar gundarin kalmomi tsakanin DH da karorin harshen Hausa. Kamar yadda na yi maka bayani a baya batu kan gundarin kalmomi ya danganci ginshikin fannin ilimin ma'ana inda ake duban ma'anonin kalmomin harshe da bambance-bambancen da ake samu a tsakanin karorin harshe. Ana samun hanyoyi mabambanta da karorin harshen Hausa suke yin amfani da kalmomi, wani lokaci ana samun bambanci da yadda ake amfani da kalmomi tsakanin DH da karorin Hausa. Abin tambaya yanzu shi ne waɗanne abubuwa ne za su fito mana da bambance-bambancen da suka shafi gundarin kalmomi a DH da karorin Hausa? Amsar ita ce bambancin da ake samu ta wannan fuskar ya shafi wasali ko baƙi da karin sauti ko kuma ma a samu babu wata dangantaka ta sigar gundarin kalma. Misali:

Guddiranci DH

1	a.	dóoyàa	róogòo
	b.	káddà	yáddà
	c.	mándáa	gíshíríi
	d.	láayóo	yáalóo
	e.	sìrìngálli	kwàbríi
	f.	kàrnàawúu	kárnúkàa

Sakkwatanci

2	a.	kwáanáa	báccíi
	b.	bísáa	dábbàa
	c.	háurèe	hákóoríi
	d.	kújèe	kúdáa
	e.	yàaráa	yâarâa
	f.	mányàa	mânyâa

DH**Zazzaganci**

3	a.	kàrkée	kàrshée
	b.	bàrkòonúu	bàrkòonóo
	c.	gòojíi	kàbéewàa

DH**Katsinanci**

4	a.	jéejée	jáajée'
	b.	kwàrángáa	tsáanìi

DH

Misalan da na gabatar a nan sun nuna maka cewa ana samun bambance-bambance tsakanin karorin harshen Hausa ta fuskar gundarin kalmomi. Kamar yadda muka gani misalin (3a) da aka nuna karkashin Zazzaganci ya danganci bambancin baki na (3b) kuwa ya danganci bambanci ne na wasali. A (3c) kuwa za ka ga bambanci ne na sauyin sigar kalma. Misalan da aka gabatar karkashin Katsinanci akwai bambancin wasali a misali na (4a) da kuma na sauyin sigar kalma a misali na (4b). Idan ka duba misalan da aka gabatar karkashin Sakkwatanci za ka ga cewa sun fito da duk bambance-bambancen da ake nema da suka shafi gundarin kalmomi. Musamman abin sha'awa ne a misali na (2e) da na (2f) saboda sun nuna bambanci na karin sauti da kuma misali na (2d) saboda ya nuna bambance-bambance har guda uku, akwai bambancin wasali da na baki da kuma na karin sauti. Za ka ga ban yi maka bayanin abubuwan da suka danganci gundarin kalmomi na misalin (1a-f), ina son su kasance dāya daga cikin auna fahimta.

Auna Fahimta

1-	Wadanne hanyoyi ne ake bi wajen bayyana daidaitacciyar Hausa'
2-	Kawo bambance-bambance guda biyar tsakanin Daidaitacciyar Hausa da sauran kare-karen harshe.?

4.4 Takaitawa

A wannan kashi, ka fahimci cewa:

A wannan kashi ka fahimci:

- Bambance-bambance da ke tsakanin DH da kare-karen Hausa aji na huɗu.
- Bambance-bambancen da ake samu tsakanin DH da wasu kare-karen Hausa ta fuskar gundarin kalmomi.
- Cewa bambance-bambancen da ake samu a kare-karen Hausa su ne suka haifar da DH.
- Waɗannan bambance-bambance ta fuskar gundarin kalmomi ba sa hana fahimtar juna.
- Abubuwan da suke ginshikai wajen rarrabe gundarin kalmomi da suka kunshi karin sauti da baki da kuma wasali.
- Akwai dangantaka tsakanin gundarin kalmomi da furuci da tsarin sauti.
- Gundarin kalmomi nau'i ne na ilimin ma'ana.

4.5 Ma'anar Muhimman Kalmomi

4.6 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Ahmed, Umaru and Bello, Daura. An Introduction to Classical Hausa and the Major Dialects. Zaria: NNPC, 1970.

Bagari, Dauda Muhammad. Bayanin Hausa: Jagora Ga Mai Koyon Ilimin Bayanin Harshe. Rabat-MAROC: Imprimerie El Maarif Al Jadida, 1986.

Bello, Ahmadu. The Dialects of Hausa. Enugu: Fourth Dimension Publishing Company Limited, 1992.

Bello, Ahmadu. 2014. Sabon Nahawun Hausa. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited, 2014.

- Jinju, Muhammadu Hambali. Rayayyen Nahawun Hausa. Zaria: NNPC, 1980.
- Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Alfiyyar Mu'azu Sani 3: Karorin Harshen Hausa a Waƙe. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2003.
- Sani, Mu'azu Alhaji Zaria. Siffofin Daidaitacciyar Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited, 2009.
- Tudun Wazirchi, Abdullahi Garba Imam. Mu San Kare-Karenmu. Kano: Rurum Printing and Publishing Company, 2009.
- Yakasai, Salisu Ahmed. Jagoran Ilimin Walwalar Harshe. Sokoto: Garkuwa Media Services Limited, 2012.
- Wurma, Abdullahi Garba. Daidaitacciyar Hausa da Ka'idon Rubutunta. Kaduna: Olatunde Rasheed Printing Works, 2005

3.7 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

- 1- Waɗanne hanyoyi ne ake bi wajen bayyana daidaitacciyar Hausa'
  - i- Tsarin sauti
  - ii- Kirar kalma
  - iii- Ginin jimla
  - iv- Gundarin kalmomi
- 2- Kawo bambance-bambance guda biyar tsakanin Daidaitacciyar Hausa da sauran kare-karen harshe.

	Guddiranci	DH
1	a. dóoyàa	róogòo
	b. káddà	yáddà
	c. mándáa	gíshíríí
	d. láayóo	yáalóo
	e. sìrìngállìi	ƙwàbríi
	f. kàrnàawúu	kàrnúkàa
	Sakkwatanci	DH
2	a. kwáanáa	báccíi
	b. bísáa	dábbàa
	c. háurèe	háƙóoríi
	d. kújèe	kúdàa

	e.	yàaráa	yâaráa
	f.	mányàa	mânyáa
		Zazzaganci	DH
3	a.	ƙàrkée	ƙàrshée
	b.	bàrkòonúu	bàrkòonóo
	c.	gòojíi	kàbéewàa
		Katsinanci	DH
4	a.	jéejée	jáajée'
	b.	kwàrángáa	tsáanìi